

„Csak Őt imádják mind, akik a földben alszanak.”

JHWH, élet és halál ura

Jelige:

AJN 323

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
2. A monoteizmus előtt.....	3
3. Halál és halottkultusz	6
a. Élet és halál.....	6
b. Gyász és temetés.....	9
c. Halottkultusz Izraelben.....	12
4. A hely, ahonnan nincs visszatérés	18
a. A Seol megjelenése a Szentírásban	18
b. A holtak birodalma: a Seol	19
i. A héber Seol kifejezés és a fogalom kialakulása	19
ii. A holtak birodalmának leírása.....	20
c. A környező népek alvilág- elképzelései és a zsidóság Seol- képe	23
5. A halál ura	26
a. Az ugariti Mót	26
b. Mót a Szentírásban?	28
c. Zsolt 49,15–16	30
Következtetések.....	33
Felhasznált irodalom.....	35
1. Számú melléklet: A Hirbet- el Qomban talált sírfelirat.....	40
2. Számú melléklet: A Hirbet- el Qomban talált sírfelirat szövege.....	41
3. Számú melléklet: Démonűző (4Q560), col. III.	42
4. Számú melléklet: Zsidó temetkezési hely: Makpéla barlangja (A pátriárkák sírja).....	43

1. Bevezetés

A zsidó nép monoteizmusa hosszú folyamat eredménye, melynek részét képezte az a mozzanat is, ahogyan JHWH transzcendenciája a kezdetben hatáskörén kívül eső alvilágra is kiterjed, kultusza pedig fölébe kerekedik a halottkultusznak. Dolgozatom célja az egyistenhit alakulásának ezt a mozzanatát vázolni a rendelkezésre álló szentírási és nem szentírási szövegtanúkra támaszkodva.

Dolgozatomban először is azzal foglalkoztam, milyen más formái léteztek a vallásosságnak az ortodox JHWH- hit mellett az ókori Izraelben. Vallásszociológiai alapon megkülönböztethetünk legalább családi és állami kultuszt, bár vannak kutatók, akik a vallásosság egy harmadik, regionális szintjéről is beszélnek. Dolgozatomban a családban megnyilvánuló vallási elképzelésekre fókuszáltam, azon belül is a halottkultuszra, mely részét képezte. Ennek a nép körében gyakorolt halottkultusznak rekonstruáltam a jellemvonásait egy további részben a fennmaradt szövegtanúk alapján, majd pedig az alvilág- képhez gyakran társított megszemélyesített halál elképzelésének kutatására tértem át. Mivel a zsidóság kánaánita környezetben élt, és nem tartom lehetetlennek, hogy a két kultúra hatással volt egymásra, ezért először a kánaánita Mot alakját vizsgáltam, majd pedig azt, hogy a Szentírásban a felbukkanó perszonifikált halál, alvilág tekinthető-e Mot manifesztációjának, vagy csak egyszerű, mitológiai háttérrel nélküli megszemélyesítésekről van szó. Kiemelten a Zsolt 49,15-16 pásztorként megjelenő halál alakja és az ugariti Mot alvilági istenség közötti hasonlóságokat vizsgáltam, mivel a párhuzam tagadhatatlan.

A kérdés tehát az, volt-e a kezdeti izraelita panteonban alvilágisten, és, ha igen, miért tűnt el?

2. A monoteizmus előtt

A hagyományos álláspontok szerint a korai Izrael már homogén entitás volt, mely JHWH-t, mint kizárólagos és egyetlen istenét imádta. A legújabb kutatások alapján ez az elmélet viszont nem bizonyul tarthatónak.¹

Elsősorban ezek az eredmények megkérdőjelezhetővé teszik azt az elképzelést, hogy a monoteizmus kezdettől fogva jellemezte volna a zsidóságot. Ugyan a honfoglalást követően egyesíti a törzseket a közös hitvallás, de ez még nem jelenti korántsem azt, hogy egyik napról a másikra megszűnik minden más kultusz, és kialakul egy egységes vallás, melynek egyedüli

¹ Vö. RÓZSA Huba: *JHWH az egyetlen Isten. A monoteizmus Izrael vallástörténetében*, In: RÓZSA Huba: *Isten a kezdet és a vég*, Budapest 2010, 218.

legitim istene JHWH. A letelepedő törzsek kapcsolatba kerültek a helyi kánaánita szentélyekkel, és bár feltehetőleg saját kultuszukat gyakorolták, nem mentesíthették teljes mértékben magukat az ottani szentélyhez kapcsolt elképzelésektől. Ennek eredményeként forrt össze rövid időn belül például a pátriárkák alakja az eredeti kultikus kánaánita legendákkal, és került kapcsolatba a kinyilatkoztatást kapó személy a kultuszalapítóval.²

Ugyanakkor éppen ezek a következtetések válnak kiindulópontjává a másik hagyományos állásponttal kapcsolatos kérdésnek. Vajon Izrael valóban egy Kánaánba³ bevándorló önálló entitás lett volna? Nem valószínű. A kutatások szerint Izrael ugyanis minden valószínűséggel Kánaán lakosságának a közép-palesztin hegyvidékre menekülő hányadából jött létre, magával hozva a kánaánita vallási örökséget is. Noha a bibliai szövegek erőteljesen elítélnék minden, a monoteizmustól eltérő vallási gyakorlatot, mégis nyomós érvek szólnak amellett az elképzelés mellett, hogy a korai Izraelben politeizmus uralkodott. A régészeti leletek erőteljes kánaánita jelenlétről tanúskodnak.⁴ A Khirbet-el-Qomban talált sírfelirat például JHWH és Asera összetartozásáról is beszél: „Áldott Urijahu JHWH előtt, mert megmentette őt ellenségeitől az ő Aserája által.”⁵

A kor kultikus élete rendkívül változatosnak és színesnek mondható. A fogság előtti Izraelben szinte lehetetlenség egységes kultusznak bármilyen formájáról beszélni, viszont annál inkább számolni kell több vallási forma egyidejű jelenlétével.⁶ R. Albertz úgy véli, ortodox JHWH-kultusról a Kr. e. VII századig nem is beszélhetünk,⁷ sőt még ennek

² Az Ábrahám Istenét tisztelők csoportja Mamré tölgyes szentélyének büvkörébe kerülve hamar sajátjává teszi a hely kultikus legendáját, és Ábrahámra vonatkoztatja a Teremtés könyvének 18. fejezete által leírt isteni látogatást. (Vö. RAD, Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája I.*, Budapest 2000, 25–26.)

³ Bár a terület behatárolása bibliai értelemben egyértelműnek tűnik, hiszen az ígért tejmel mézzel folyó földje, a valóságban rengeteg kérdés merült fel a földrajzi határait illetően. Egyrészt nem egységes a kutatók által használt terminológia, hiszen ezt a területet több megnevezéssel is illetik: Izrael, Szíria, Palesztina, Szíria- Palesztina, Jordán vidéke, Libanon, Transzjordánia, Szentföld, Kánaán. Másrészt ha Kánaánról beszélünk, inkább kell jól körülhatárolt városállamokra gondolni, semmint kiterjedt birodalomra. Ennek ellenére határai feltehetően a következőképpen nézhetek ki: délen a Wadi al’Arish, északon Libanon és az Anti-Libanon, nyugaton a Földközi tenger, keleten pedig Bászán, a Jordán folyó és a Holt tenger. (Vö. ALPERT NAKHAI, Beth: *Archeology and the Religions of Canaan and Israel*, Boston 2000, 5–7.)

⁴ Vö. RÓZSA, 2010, 218- 220.

⁵ Vö. KÖSZEGHY, 113.

⁶ Vö. RAD, 25.

⁷ Reiner Albertzszel ellentétben Johannes C. Moor úgy véli, hogy a JHWH- kultusról, mint hivatalos vallásról legalább a Kr. e. 9. századtól kezdve beszélhetünk, mivel a személynevek vizsgálata nem mutat ki sem pogány elemeket, sem politeizmusra utaló nyomokat. (Vö. MOOR, Johannes C. de: *The Rise of Yahwism. The Roots of Israelite Monotheism*, Leuven 1990, 11.)

megalapozására irányuló törekvésekről sem. Vallásszociológiai szempontból foglalkozik a kultuszok sokszínűségének kérdésével, és a korai Izraelben két elkülöníthető csoportról tesz említést, amelyek alapján a vallás rendeződött: a család⁸ kiscsoportjáról és a nép nagycsoportjáról,⁹ továbbá megemlíti esetleges harmadikként a kettő között elhelyezhető, településhez köthető helyi kultuszt is. Ezek a rétegek kölcsönösen befolyásolták egymást.¹⁰ Így, bár az első parancs határozottan kizárja minden más kultusz létjogosultságát, a JHWH-hitbe mégis nagymértékben beépülnek bizonyos lokális kultuszok elemei, alapvető elképzelései.¹¹ Weippert és Lang azt is kijelentik, hogy a családi vallásosságnak egyik alappillére az ősök tisztelete, illetve a halottkultusz.¹² E sajátos kultusz formái ugyan még kérdésesek, de az bizonyos, hogy az egyéni és családi vallásosság nem hivatalos keretein belül létezett, mint a halottakkal való kapcsolatkeresés megnyilvánulása, többek között idézés formájában is.¹³

⁸ A család az ókori Izraelben önálló gazdasági és kulturális egység volt, amelyhez nem csak a családfő és a nukleáris család tartozott, de a távolabbi rokonok, valamint az idegen munkások, szolgák is. Célja a család túlélésének szolgálása, illetve identitása fejlődésének előmozdítása volt elsősorban, nem volt intézményesítve és a szertartásokat a családfő végezte, mintegy a saját közössége papjaként. Rekonstruálásában segíthet a teofőr személynevek vizsgálata, amelyekből kimutatható, mely istenségek bizonyultak annyira fontosnak, hogy a nevekben is megemlékezzenek róluk. Ugyanakkor információkkal szolgálnak még a családi vallásosságra vonatkozóan a pátriárka- történetekben, további fejlődésére vonatkozólag pedig a bölcsességirodalomban találhatunk utalásokat. (Vö. ALBERTZ, Reiner: *Family Religion in Ancient Israel*, In: BODEL, John–OLYAN, Saul M. (Ed.): *Household and Family Religion in Antiquity*, Malden- Oxford- Victoria, 2008, 92–94)

⁹ A nép esetében hivatalos, legitim kultuszról kell beszélni, mely a családi vallásossággal szemben normatív és nem ritkán dinasztikus és politikai érdekeket is magában foglal, illetve a népet egységként kezeli, eltekintve az egyéni hittől. (Vö. OLYAN, Saul M.: *Family Religion in Israel and the Wider Levant of the First Millennium BCE*, In: BODEL, John–OLYAN, Saul M. (Ed.): *Household and Family Religion in Antiquity*, Malden- Oxford- Victoria, 2008, 113–114.)

¹⁰ Vö. ALBERTZ, 92.

¹¹ Lang és Weippert a vallásosságnak már szigorúan három szintjét különíti el: családi, regionális és nemzeti vallást. A családi vallás, mint olyan nem ismeri a kizárólagosságot, éppen ezért eléggé hajlékony ahhoz, hogy becsatlakozhasson a regionális kultuszokba, anélkül, hogy ezzel megsértené istenét. (Vö. RÓZSA, 2010, 221–222.)

¹² Vö. RÓZSA, 2010, 220–222.

¹³ Vö. PERINTFALVI, 2.

3. Halál és halottkultusz

Az Ószövetség kései, deuterokanonikus szövegeit kivéve sehol sem jelenik meg a remény, hogy az ember tovább él a halál után.¹⁴ A halálról alkotott izraelita elképzelések nagymértékben egyeztek bizonyos elemeket tekintve a környező népek hitvilágával. A halál nem a teljes megsemmisülést jelentette, hanem az ősökkel való egyesülést és egyfajta árnyéklétbe való átlépést, mindenféle JHWH-val, vagy ősökkel való tényleges kapcsolat hiányában, a visszatérés lehetősége nélkül.¹⁵ Kezdetben az izraeliták nem kérdezték, mi történik a halál után, csak hitték, hogy minden ember, jó és rossz, igazságos és igazságtalan a halál pillanatát követően alászáll egy nagy, sötét és csendes terembe, amit Alvilágnak, vagy Seolnak neveztek,¹⁶ ahonnan nem tért vissza soha senki.¹⁷ A visszatérés lehetőségének hiányában vált az élők és holtak közötti kapcsolattartás eszközévé a nem hivatalosan, inkább családi körben gyakorolt halottkultusz. JHWH-nak, mint az „élet urának” nem lehetett köze a holtak birodalmához, ez által a halottakhoz sem, ami elősegítette a kultusz terjedését és fennmaradását.¹⁸ Ahhoz azonban, hogy megértsük ezt a folyamatot, először is meg kell nézni, mit is jelentett pontosan az Ószövetség embere számára az élet, illetve a halál fogalma és milyen kultikus megítéléssel bír.

a. Élet és halál

A keresztény ember számára a beteljesedésre a halált követően van lehetőség, hiszen végérvényesen a feltámadásban következik be. Ami az Ószövetséget illeti, meglepő lehet, hogy a héber kánonból hiányzó deuterokanonikus könyveket kivéve a kibontakozásra és beteljesedésre csakis az életben, a jelenben van lehetőség, a halál utáni állapot már értéktelenebbnek minősül ehhez mérten. Az Ószövetség embere számára az élet JHWH ajándéka, melyben megtapasztalható az ő végtelen és üdvözítő jósága. A fogalom számos jelentéssel és nagy jelentőséggel bír az izraeliták számára, amelyet a Szentírás által használt terminológia kellőképpen kiemel. Az életre a *חַיָּה* *ayah* ige vonatkozik, melynek gyakran

¹⁴ Vö. BROWN, Raymond E.–MCKENZIE, John L.: *Az Ószövetségi gondolkodás elemei*, In BROWN, RAYMOND E., FITZMYER, JOSEPH A., MURPHY, ROLAND E. (szerk.) *Jeromos Biblia Kommentár III*, Budapest 2003, 449.

¹⁵ Vö. PERINTFALVI, 1-2.

¹⁶ Vö. ÁLVAREZ VALDÉS, Ariel: *Ce spune Biblia despre Iad*, Iași 2006, 15.

¹⁷ Vö. BARTHA TIBOR: *Keresztény bibliai lexikon*, Budapest 1995, II, 476–477.

¹⁸ Vö. PERINTFALVI, 1-2.

használt formája „él, életben marad”¹⁹ értelemmel az ige alapjelentését kifejező qal igetörzs,²⁰ a fizikai létezésre értve. További jelentéssel is bír ez az igealak: „életre támadni”, illetve „meggyógyulni”, mely rámutat arra, hogy az élet nem egyszerűen a fizikai lét, hanem sokkal több annál: egy egészséges, beteljesedett, üdvös élet. A *qayah* ige pi^qel formája²¹ is gyakran használt, jelentése: „életet ad, életben tart, újjáéleszt, életre szólít, megelevenít”. A hif^qil formában a *qayah* ige jelentése: „életben tart, életre kelt”. Mind a pi^qel, mind a hif^qil forma alkalmas arra, hogy kifejezze: JHWH az élet adományozója, és ő tartja fenn, illetve őrzi meg azt.²²

Ugyanakkor fontos kiemelni azt a tényt, hogy az ószövetségi Szentírás régebbi könyvei a szemita antropológia nézeteit képviselik. A mai ember számára test és lélek kettőssége természetes, de ez nem így volt az Ószövetség még nem hellenizált zsidósága körében.²³ Ez az elképzelésbeli különbség félreértésekhez vezethet. Ha mai értelemben használjuk az ószövetségi Szentírás leggyakrabban használt főneveit, mint a szív, a lélek, a hús vagy a szellem fogalmát. Ezek az ószövetségi iratokban gyakran egymással felcserélhetőek, szinte névmásként használja őket a szerző. Ezek a fogalmak a sémi gondolkodás értelmében az egész embert jelölik, sajátos funkcióik révén körülfogják lényét, és nem elválaszthatóak tőle. A héber kifejezések sztereotip, szó szerinti fordítása ennek következtében rossz irányba terelheti az értelmezést, a megértést, így elveszhet az eredeti mondanivaló.²⁴

Az emberi lét viszont behatárolt, egyedül Isten örökkévaló. Minden embernek meg kell halnia, ez megkerülhetetlen része az életnek. Ám az korántsem mindegy, mikor hal meg az ember, hiszen a hosszú élet az, ami JHWH ajándékának számít, a hirtelen, vagy korai halál

¹⁹ Vö. RÓZSA Huba: *A halál és az ember halál utáni sorsa az Ószövetség proto- és deuterokanonikus könyveiben*, In: RÓZSA Huba: *Isten a kezdet és a vég*, Budapest 2010, 445.

²⁰ A héberben hét igetörzs van: aktív cselekvés esetén a qal, a pi^qel és a hif^qil törzs, reflexív formában a nif^qal, és a hitpa^qel, illetve passzív alakban a pu^qal és a hof^qal törzs. (Vö. MOLNÁR János: *Héber nyelvtan*, Kolozsvár 2008, 88–89.)

²¹ A *qayah* ige pi^qél formájával rendkívül gyakran találkozhatunk a zsoltárokból, JHWH-ra, mint a zsoltáros életének megőrzőjére utaló állítmányként. (Vö. RÓZSA, 2010, 446.)

²² Vö. RÓZSA, 2010, 445–446.

²³ A palesztinai ember számára az életet leggyakrabban a lélegzet fejezi ki, a héber az élőlényeket lélegző lényként definiálja. A *nešāmāh* fogalma 24 alkalommal jelent egyértelműen életet, illetve egy alkalommal az arám *nismā* fogalom is megjelenik, ezen értelemben. (Vö. WOLFF, Hans Walter: *Az Ószövetség antropológiája*, Budapest 2001, 85–86.)

²⁴ Vö. WOLFF, 24–25.

pedig az Ő büntetése. Azt viszont senki nem tudhatja előre, mikor jön el halála órája.²⁵ Az élettartammal kapcsolatban felmerülő kérdésre a választ a Zsolt 39,6a így fogalmazza meg:

„Íme, napjaimat arasznnyivá tetted, s létem olyan előttem, mint a semmi. ”

Az élet mulandó, és idejét JHWH határozza meg. Ami a halált illeti, az a zsidóság számára nem váratlan és meglepő változás, hanem teljességgel az élet rendjeként van elfogadva. Nincs benne semmi szokatlan. A halál az a mozzanata a létnek, amely mindenkit egyformán bevon egy általános sorsközösségbe, benne mindenki egyenlővé válik. Ezt mutatják a haldoklók feljegyzésre került szavai is. József utolsó szavai például egyszerre utalnak a halál egyetemes voltára és arra a tényre, hogy az élet természetes részét képezi:²⁶

„Íme, én maholnap elmegyek, minden földi lény útjára.” (Bír 23,14a)

Az izraelita ember számára a halál²⁷ szörnyűsége nem a szükségszerű létéből fakad, hanem inkább abban áll, hogy eltörli az ember szociális hálóját, illetve megszünteti a JHWH-val való kapcsolatát is.²⁸ Halott az, aki kikerült JHWH hatásköréből. Ám amennyire fontosak a feljegyzett utolsó szavak, annyira jelentéktelenné minősülnek vissza idővel a sírok.²⁹ Az ortodox jahvizmus teljes mértékben negatív hangvételben nyilatkozik a halottak tiszteletének bármiféle megnyilvánulásáról, sőt még a halál témaköre is mintegy tabuként van kezelve. JHWH az élet ura, és ebben a minőségében dönt az életről, annak kezdetéről és végéről. Esetenként a halál akár a földi szenvedéstől való megszabadulás lehetőségét is jelentheti, ahogy az Jób és Jeremiás panaszából kiderül.³⁰ Ugyanakkor meg kell említenünk azt is, hogy a halál fogalma nem csak a biológiai halált jelenti az izraelita számára, hanem a súlyos beteg, vagy az üldözött ember is a halál szférájában, az alvilágban érzi magát.³¹ Ezért is mondható el az, hogy az ember élete során többször átlépi a határvonalat élet és halál között. Súlyos betegség esetén olyan halotról beszélünk, akit testének szervei fizikai vonatkozásban még túlélnek, de ugyanúgy halott a törvény előtt támasz nélkül álló vádlott és az üldözött ember is, mint a súlyos beteg.³²

²⁵ Vö. BAUER, Johannes: *Bibel- theologisches Wörterbuch*, Zweiter Band, Graz- Wien- Köln 1967, 1139.

²⁶ Vö. WOLFF, 129.

²⁷ A héber a *mūt* igével fejezi ki a meghalást, jelentése: „meghal, halott lesz.” (Vö. RÓZSA, 445.)

²⁸ Vö. RAD, Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája I*, Budapest 2000, 314.

²⁹ Vö. WOLFF, 127–129.

³⁰ Vö. ZSENGELLÉR József: *Demitizálás. Az Ószövetség válasza a halál kihívására*, In: *Studia Biblica Athanasiana 10., A halál a Bibliában*, Budapest, 2008, 36–41.

³¹ Vö. RÓZSA, 2010, 451–452.

³² Vö. WOLFF, 140–141.

Egy másik síkon ezzel ellentétben az ember örök életet élt leszármazottai által, ám ez nem egyenlő a lélek halhatatlanságával, mert test és lélek egységben születik és hal meg.³³ Az ember az JHWH-től kapott éltető lehelet által lesz élőlénné, és akkor hal meg, ha JHWH ezt visszaveszi tőle. Nem tudjuk biztosan, hogy a halál pillanatában az emberből mi távozik az alvilágba, de a leírások alapján az bizonyosnak mondható, hogy az alvilágban az ember már csak árnyként tengeti napjait, ami ugyan nem teljes élet, de mégis a létezés egyik sajátos formájának tekintendő.³⁴ Ennek az árnyképnek a további léte a holttest állapotától is függ, ezért fontos a halottak lehetőleg a családi sírba való eltemetése, és a hamvasztás kerülése, hiszen a holttest az árnykép valóságos alapja, melyet a sír őriz.³⁵

b. Gyász és temetés

A Szentírást olvasva rábukkanhatunk néhány igazán híresnek mondható sír³⁶ említésére, mint például Debóráé vagy Sámuelé.³⁷

„Ugyanebben az időben meghalt Debóra, Rebekka dajkája, Bétel mellett a tölgyfa alatt temették el és azt a helyet elnevezték siratás tölgyének.” (Ter 35,8)

„Ekkor meghalt Sámuel és összegyűlt egész Izrael és elsiratták és eltemették házában Rámátában.” (1 Sám 25,1)

³³ Vö. ZSENGELLÉR, 36–41.

³⁴ A halálban és az azt követő árnyékegzisztenciában megszűnik a fizikai lét teljes aktivitása. (Vö. BAUER, 1340.)

³⁵ Vö. RÓZSA, 2010, 452.

³⁶ A Szentírásból ismeretes sírok mellett meg kell említeni a Hirbet-el-Qom-ban feltárt sírt is. (A hely bibliai neve nem ismert, de próbálják azonosítani a Mikeás 1,11-ben említett Safírral.) Felirata több problémát is felvet a halottkultusz kérdéskörén belül. Elsősorban az a fontos kérdés merül fel, hogy amennyiben az ószövetségi gondolkodás értelmében a halál egy az élettől nagymértékben különböző állapot, a holtak birodalmára korlátozva, ahol megszakad JHWH-val az ember közössége, miért jelenik meg a sírfeliraton JHWH áldása? Ez az áldás alapvető módon szükséges a boldogsághoz, de a boldogság és egészség pusztán az élet jellemzője, a beteg ember már a holtak birodalmában érzi magát. A halál az Ószövetség mentalitásának tükrében minden szakrális jellegtől meg van fosztva, sőt tisztátalan (Lev 21,1-4), a Seol nem tartozik JHWH hatáskörébe. Ennek ellenére, ha a sírfelirat az elhunyt Urijahu számára kéri JHWH áldását, akkor nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a népi vallásosság több-kevesebb részletben eltért a teológiai szempontból jobban megalapozott hivatalos vallástól, és nem látott áthidalhatatlan szakadékot JHWH és a Seol között. (Vö. KÖSZEGHY Miklós: *Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából*, Budapest, 2003, 113–117.)

³⁷ Vö. BARTHA, 477.

E híres sírok³⁸ említése mellett temetések leírására is rábukkanhatunk, a Ter 50 például részletekbe menően, hosszadalmasan írja le az olvasónak Jákob temetését.³⁹ A Bír 11,29–40 egy gyászszertartás rövid leírását tartalmazza, mégpedig Jefte leányának halálával kapcsolatosan. Az itt megjelenő szertartás (Bír 11,39–40) meglehetősen nagymértékben hasonlít arra, amit Ozirisz, Adonisz, vagy éppen Tammuz történetéből ismerünk.⁴⁰ Ez talán összefüggésbe hozható azzal, hogy az Izraellel szomszédos népek körében nem voltak ritkák azok a közösségek, amelyekben megszokott volt a meghaló és feltámadó istenségek tisztelete, az Ez 8,14 számol be többek között olyan nőkről Jeruzsálemből, akik Tammuzt, a meghaló természet mezopotámiai istenét siratták.⁴¹ A Ter 50,10 alapján tudjuk, hogy a gyász szigorúan hét napig tartott, és több jeléről olvashatunk. Első megnyilvánulási módjaként megnevezhető a ruha megszaggatása,⁴² mint ahogy azt Jefte esetében is láthatjuk:

„Amint ő azt meglátta, megszaggatta ruháját...”(Bír 11,35a).

Egy másik lehetősége a gyász kifejezésre juttatásának a durva anyagból készült zsákruha öltése,⁴³ amihez hasonlóval a még temetetlen holttestet takarták be, ezáltal az élők mintegy sorsközösséget vállaltak a gyász idején az elhunytal:

„s kiszolgáltatta őket a gibeaiak kezébe, s azok felakasztották őket a hegyen, az Úr előtt, s így mind a heten egyszerre elpusztultak. Az aratás első napjaiban, az árpaaratás kezdetén ölték meg őket. Erre Reszfa, Ája lánya fogott egy szőrzsákot, maga alá terítette a sziklán, és ott volt az aratás kezdetétől mindaddig, amíg víz nem hullott rájuk az égből, és

³⁸ A temetkezési helyek negatív értelemben vett építészeti emlékeknek számítanak. hiszen a föld mélye fele terjeszkednek, a holtak városait hozva létre. Feltárásuk során mégis sok információt kaphatunk kultúráról, szokásokról, hagyományokról. A családok bizonyos sírkamrákat generációkon át használtak, és az oszlás eredményeként a csontok idővel egy helyre kerültek, így valóság lett az, ahogyan a halált a választott nép eufemisztikusan nevezte: megtértek atyáikhoz, oda gyűjtettek. A holttestek, azaz inkább már csontvázak eltávolítása a sírból csak a hellenisztikus korban vált szokássá, akárcsak a felirat készítése. Ilyen esetben nem összekeveredtek a csontok, hanem összegyűjtésük után egy ossuáriumba, azaz egy kimondottan a csontoknak szánt ládikába kerültek. A halottak mellé tett útravalók csekély mennyisége azt tűnik bizonyítani, hogy az izraeliták számára a túlvilági élet kevésbé volt releváns és erős, mint például az egyiptomi túlvilági létbe vetett hit. Viszont a sírok vizsgálatából az kiderült, hogy a közép- és késő bronzkorban a holttesteket például Jerikóban gyékényre fektetve, ruhástól temették el, húst és vizet téve mellé, illatos olajat, alkalom adtán akár szépítő szereket is. Családi sírokban pedig találtak már asztalt is, illetve széket. (Vö. TÓTH Kálmán: *A régészet és a Biblia*, Budapest 1997, 115–120.).

³⁹ Vö. WOLFF, 129.

⁴⁰ Vö. GOLDZIER Ignác: *Mítosz a hébereknél és történeti fejlődése*, Győr 2003, 132.

⁴¹ Vö. WOLFF, 134.

⁴² Vö. Ter 37,34, 2Sám 1,11, 2Sám 13,31, illetve Jób 1,20.

⁴³ Vö. Ter 37,34; 2Sám 21,31; 1Kir 20,31; Ám 8,10; Jer 6,26.

nem engedte, hogy megszaggassák őket nappal a madarak, vagy éjszaka a vadak.” (2 Sám 21,9–10).

A holttestek balzsamozása Izraelben soha nem volt szokás, a Szentírás két kivételtől tud, de mindkét temetésre Egyiptomban került sor. Az egyik ilyen temetési szertartás, mely során balzsamozásra is sor került a Teremtés könyvének leírása szerint a Jákob temetése, a másik pedig József:

„József ráborult apja arcára, siratta és csókolgatta őt. Aztán megparancsolta rabszolgáinak, az orvosoknak, hogy balzsamozzák be apját.” (Ter 50,1–2)

„meghalt, miután száztíz esztendő volt meg életében. Bebalzsamozták és koporsóban eltemették Egyiptomban.” (Ter 50,26).

Egy-egy uralkodó temetése alkalmával szokás volt úgynevezett gyásztűzet gyújtani, amikor feltehetőleg jó illatú növényeket égethettek a holttest mellett az Ószövetség tanúsága szerint:

„Békében fogsz meghalni, és amint illatszereket égettek atyáidnak, a korábbi királyoknak, akik előtted voltak, úgy égetnek majd illatszereket neked is, és úgy fognak siratni.” (Jer 35,4).

A testet a temetéskor sírgödörbe teszik.⁴⁴ Fontos kiemelni, hogy az alvilág elképzelése rendkívül szoros kapcsolatban áll a sír fogalmával, sőt, éppen arra a hitre vezethető vissza, miszerint a halál egy álomszerű lét, és a lélek nem válik el a testtől a meghalás pillanatát követően sem, maga a Seol pedig nem más ebben az értelemben, mint ennek az alvásszerű állapotnak egy hatalmas családi sírra való kiterjesztése.⁴⁵ A halottakat minden izraelitának kötelessége eltemetni, a temetetlenül maradt holttest súlyos ítélet és egyben szerencsétlenség is:

„s visszatértél, s ettél kenyeret és ittál vizet azon a helyen, amely felől megparancsoltam neked, hogy ott ne egyél kenyeret és ne igyál vizet: nem kerül tetemed atyáid sírjába.” (1Kir 13,22)

Fontos megemlíteni azt is, hogy a megégetés a halálos ítélet súlyosbító körülménye lehetett, megbélyegzésnek számított.⁴⁶ Az Ószövetség utálatos pogány szertartásnak tartja a

⁴⁴ Vö. SZIGETI Jenő: *Az Ószövetség felfogása a halál utáni életről*, In PÓCS Éva (szerk.): *Tanulmányok a transzcendensről II.- Lélek, halál, túlvilág. Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, Budapest, 2001, 68–79.

⁴⁵ Vö. HIRSCH, Emil G. : *Sheol*, In *Jewish Encyclopedia*

<http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=614&letter=S> , (letöltve: 2010. 02. 26.), 283.

⁴⁶ A holttest részét képezi a csont is, és ugyanúgy tisztátalan, ezért megesett, hogy arra használták, hogy oltárokat gyalázzanak meg vele, az által, hogy a csontot azon égették el. (Vö. SZIGETI, 70.)

holtak elégetését, bár még a Hasmoneus korban is szokás volt az uralkodók és előkelők holttestének elégetése, illetve tudunk egy jelentős kivételről: Saul és három fiának holttestét a Gilboa-hegyi csata után a filiszteusok meggyalázzák, a Bétseán várfalra tűzve őket, Jábés-Gileád lakói pedig leszedik a testeket és elégetik őket, majd egy tamariszkusz fa alá temetve hét napig gyászolják, a szokásoknak megfelelően. Hogy itt milyen ok miatt szakított a nép a hagyományos és elfogadott temetési gyakorlattal, nem tudni, de a párhuzamos helye a szövegnek, az 1Krón 10,12 már nem tesz említést az elégetésről.⁴⁷

A halott ember továbbélését minden kultúrában a rítusok biztosítják, a halott ember, mint olyan, egyrészt a tisztelet tárgya, mely sok esetben vallási tisztelet, másrészt pedig azokhoz tartozik, akik a tisztelők közösségét alkotják.⁴⁸ A hagyományos animizmus a vallást például az ősök kultuszából vezeti le, mely szerint a halottak uralkodóknak tekinthetők, sajátos hatalmuk van. A halál nem test nélküiség állapota, hanem egy másik testiség, és a vele való találkozás élményére alapul a halottkultusz, mely egyben gyakran a temetkezési rítusok megismétlését jelenti.⁴⁹ Az alvilágból való visszatérés lehetőségének hiányában tehát az élők és holtak közötti kapcsolattartás egyetlen eszközévé vált a nem hivatalosan, inkább családi körben gyakorolt halottkultusz.⁵⁰

Noha a Szentírásban is találkozunk halott idézés leírásával, halottakért bemutatott áldozattal, emléküik ápolásával, ám ezek a gyakorlatok inkább az egyéni és családi vallásgyakorlat részét képezték, mintsem az állami kultuszt, a fennmaradt leírások pedig elborzasztóvá teszik mind a halált, mind az alvilágot, egy rémisztő helyként írva le, amelyben semmi jó nincsen, a halál pedig a legtisztátalanabb dolgok, állapotok egyike lesz.⁵¹ A továbbiakban viszont éppen arra szeretnék rávilágítani a monoteizmus előtti helyzetet vázolva, hogy miért nem volt a kezdeti időkben a letelepedő izraelitáknak probléma.

c. Halottkultusz Izraelben

A JHWH-kultusz folyamatosan hadakozott a halottkultusz ellen, bár ez Izrael számára is, más népekhez hasonlóan természetes lehetett.⁵² A zsidóság számára nem volt kételkedés tárgya a túlvilági lét, ezért mindig fontosnak bizonyult a kapcsolatok rendezése, mert bár a halottak az ember segítségére lehettek, de árthattak is.

⁴⁷ Vö. SZIGETI, 70.

⁴⁸ Vö. LEEUW, Gerhard van der: *A vallás fenomenológiája*, Budapest, 2001, 188–189.

⁴⁹ Vö. LEEUW, 112–117.

⁵⁰ Vö. PERINTFALVI, 1–2.

⁵¹ Vö. ZSENGELLÉR, 36–41.

⁵² Vö. RAD, 220.

Az 1Sám 28 egy, az Ószövetségben egyedülálló eseményt ír le: Saul az endori halottlátó segítségével kívánja megtudni a jövőt, úgy, hogy megidézteti a halott Sámuel szellemét. Az elbeszélés két érdekes tényt világít meg. Egyrészt kiemeli, hogy a halottidézés kétségtelenül bűn, másrészt viszont az idézés sikerességéről tanúskodik, hiszen a halott Sámuel megjelenik és az általa mondott prófécia is valóra válik. Ez a történet tehát tekinthető úgy, mint szövegtanú, mely bizonyítja, hogy a halottidézés, mint a varázslás egyik formája, létezett a korai Izraelben, tehát a Második Törvénykönyv jogosan elítélhette, amikor a varázslást *tô^cēbōt* JHWH-nak, azaz JHWH tabujának mondja.⁵³

„Ne akadjon közted senki, aki fiát vagy lányát átviszi a tűzön, hogy megtisztítsa, vagy aki jósoktól tudakozódik, aki álmokat s jeleket magyaráz, ne legyen varázsló, se bűbájos, se aki ördögösöktől vagy jósoktól kér tanácsot, se aki halottaktól kérdez igazságot. Mindezt ugyanis utálja az Úr, s az effajta vétkekért törli el azokat a nemzeteket utadból.” (MTörv 18,10–12)

Az a folyamat, melynek eredményeképpen az Ószövetség népe a halált úgy kezdte szemlélni, mint az JHWH-nál való közösség egy új formáját, mint azt már említettem, négy fő szakaszra bontható. Kezdetként beszélhetünk egy, a kanonizáció előtti, halottkultusz által fémjelzett korszakról, melyet a 7. századra tehető. Ebben az esetben a halál, mint az árnyéklétbe való átlépés és az ősökkel való egyesülés kiindulópontja, viszont mivel az élőkkel való kapcsolatok megszakadását is jelenti, ezt a halottkultusz révén pótolják, biztosítják, bár mindezt az úgynevezett nem hivatalos vallás területén. Ezt második lépésként a halottkultuszra és az ősök megidézésére vonatkozó tilalom kora követ, a JHWH mindenhatóságába vetett hit kialakulásának és terjedésének eredményeként. Szigorúan tilos lesz a halottak megidézése, a nekik felajánlott áldozat és a gyászszertartás különböző formái is. A harmadik szakaszban megjelenik a halál utáni élet reménye, ezt bizonyítják egyes apokaliptikus jellegű szövegek, mint a Dán 12,2:

„Akkor azok közül, akik a föld porában alszanak, sokan felébrednek: némelyek örök életre, mások pedig, hogy örök gyalázatot lássanak.”

A fogság alatt és után egyre inkább áthidalhatóvá válik JHWH és az alvilág közötti távolság, és a cselekedet és következmény szoros összefüggésére alapozott logika révén erőteljessé válik az a hit, hogy a jó boldog teljes életet kap jutalmul, a rossz pedig szenvedést és halált. A negyedik, egyben utolsó fejlődési szakaszban fedezhető fel a lelkek halhatatlanságába vetett

⁵³ Vö. KARASSZON István: *Az óizraeli vallás*, Kőszeg, 1994, 30–31.

hit megjelenése, illetve a halott lelkek mennyek országába való felvételének a gondolata, a hellenista filozófia erőteljes hatását tükrözve. Erre utal például a Bölcs 3,1:⁵⁴

„Az igazak lelkei azonban Isten kezében vannak, s a halál kínja nem éri őket.”

A halál, mint azt már említettem, a zsidóság számára nem váratlan fordulata az életnek, hanem természetes velejárója, amely az embert egy általános sorsközösségbe vonja be.⁵⁵ Fontos megjegyezni, hogy a halál nem jelenti teljes mértékben az élet végét sem, átmenet egy másik létformába, mely a fennmaradt szövegtöredékek alapján a földi élet árnyéklétként való folytatása.⁵⁶

E napjaikat árnyként tengető lények megnevezésére gyakran használják a *r^epā'im* szót az írások. A kifejezés eredete kérdéses. Különböző elméletek más és más szótöből vezetik le a fogalom eredetét. Egyik lehetséges variáns a „gyógyítani” jelentésű *r^epā'* ige, egy másik valószínűbbnek tekinthető lehetőség pedig a *rāpāh* ige gyengének, erőtlennek lenni jelentéssel.⁵⁷ A két lehetséges magyarázat között látványosan észlelhető a különbség: amennyiben az *rph* (pihenni) gyökre vezetjük vissza a kifejezést, az egy passzív túlvilági létet feltételez, viszont ha a *rāpi*□*ūma* (gyógyító) lehetséges alakot vesszük figyelembe, az egy aktív létre enged következtetni.⁵⁸

Ez a létforma az ősökkel való egyesülést is jelenti, hiszen a zsidó alvilágkép visszavezethető olyan antropológiai meggyőződésekre, miszerint a halál után a lélek nem válik el a testtől, hanem mellette marad a sírgödörben is, az alvás, illetve álom állapotában, az alvilág pedig ennek a kiterjesztése egy családi sírhelyre, ami megmagyarázza, miért is képzelte el helyként az alvilágot az ókor embere.⁵⁹ Az ősökkel való egyesülés kapcsán azonban fontos kiemelni, hogy ez nem feltételezi sem a boldog viszontlátás örömét, sem pedig az élőkkel vagy a JHWH-val való kapcsolatot, sőt a halál mindezt megszünteti, eltörölve az egyén teljes szociális hálóját, illetve a teret, ahol kapcsolatban állhatott az ember teremtményével.⁶⁰

„Hisz a halál honában senki sem emlékezik meg rólad, az alvilágban ki dicsér téged?” (Zsolt 6,6).

⁵⁴ Vö. PERINTFALVI, 2–4.

⁵⁵ Vö. WOLFF, 127–129.

⁵⁶ Vö. HIRSCH, 282.

⁵⁷ Vö. GÁBOR György: *Legtávolabb az Örökkévalótól, Az ókori zsidóság halál- és túlvilágképe és a héber Biblia*, II, <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/gaborgyorgy.htm>, (letöltve: 2010. 02. 09.).

⁵⁸ Vö. LEWIS, Theodor J.: *Dead*, In. TOORN, Karol van der–BECKING, Bob–HORST, Pieter W. van der (Ed.): *Dictionary of Deities and Demons in the Bible, Second Edition*, Michigan- Cambridge, 1999, 227.

⁵⁹ Vö. HIRSCH, 283.

⁶⁰ Vö. RAD, 314.

Élők és holtak kapcsolatát sokkal inkább a korábban már említett halottkultusz biztosítja,⁶¹ hiszen az elhunyt a rítusok révén mintegy tovább él, hiszen egyrészt tisztelet tárgyává válik, másrészt pedig része marad annak a közösségnek, amely őt tiszteli.⁶² A halál felfogható úgy, mint egy másik testiség állapota. Az ezzel a sajátos létformával való találkozás sajátos élményére alapul a halottkultusz, mely egyben gyakran a temetkezési rítusok megismétlését jelenti.⁶³

A halottkultusz létére utaló versekkel a Szentírásban is találkozhatunk, ilyen például az Iz 65,4a, amely a JHWH-val dacoló népet úgy jellemzi, mint akik „sírokban tartózkodnak.”

„A sírokban tartózkodnak és rejtkehelyeken éjszakáznak”

Hogy ez a sírban tartózkodás halott siratása⁶⁴ céljából, a halottnak történő tiszteletadásként, vagy a halottak „megkérdezése” miatt történt-e, kérdéses, viszont maga a cselekedet úgy tűnik, mindenképpen kivívja JHWH haragját. Az Iz 28,14–15 a jeruzsálemi uralkodórétég fölött mond ítéletet, mert szövetségre léptek a halállal, ugyanis Egyiptommal szövetkeztek, és

⁶¹ Vö. PERINTFALVI, 2.

⁶² Vö. LEEUW, 188–189.

⁶³ Vö. LEEUW, 112–117.

⁶⁴ Izraelben a halottsiratás a gyászszertartás legfontosabb elemét képezte, részt vettek benne a férfiak és a nők egyaránt, maga a siratás pedig feltehetőleg kórusban történt. A látványosabb kivitelezés érdekében voltak hivatásos siratóasszonyok is, akiket fizetség ellenében fel lehetett fogadni a szertartás idejére. Ezek a siratóasszonyok anyáról lányára szálló énekeiket énekelve, tapsolva ültek a földön, felfedett keblekkel, ruhájukat szaggatva és testüket vagdosva, vagy vonultak a gyászmenettel, míg a férfiak dolga a halott dicsérése volt. Az énekek és a dicsérek mellett az ő feladatuk volt az is, hogy az embereket felhívják a gyászolásra és folyamatosan kiemeljék és ismételjék a veszteséget. Az, hogy a gyászmenetben hol kaptak helyet, területenként változott: míg Galileában ők mentek legelől, addig Júdeában csak a menet végén vonultak. Számuk gyakorta jelezte az elhunyt anyagi helyzetét, minél többen voltak, annál gazdagabb volt az elhunyt. Idővel változtak bizonyos gyakorlatok körükben, például miután a törvény megtiltotta a test vagdosását, a nők a vért jelképező vörös festéket kentek testükre. Ahogy a halál tisztátalan lett, egyre nagyobb szerepet kaptak a temetés során a nők, már ők végezték az utolsó teendőket, mivel az izraelita felfogás alapján természetüknél fogva tisztátalannak számítottak. Az Ószövetség tanúsága szerint a földbe temette halottait a választott nép, szimbolikusan visszaadva őket a Föld anyának, akit a siratóasszonyok lemeztelenített keblei is jelképeztek, az pedig, hogy a földön ültek, lehetőséget adott a vele való kapcsolatteremtésre. A ruhaszaggatásnak viszont már nincs ilyen egyértelmű magyarázata, több variánsa is létezik az értelmezésének. Egyrészt lehet arra való törekvés, hogy az egyén felismerhetetlenné tegye magát a halottból kiszálló gonosz lélek számára, igyekszik elkerülni, hogy a ruhájába meneküljön, lehet ruhaáldozat, vagy védelmező jellegű meztelenség, mivel a meztelen női testnek, főleg a nemi szerveknek az ókori Keleten démonizáló hatalmat tulajdonítottak. Minden esetre ezek az alkalmak igazi „randevüként” értelmezhetőek élők és holtak között. (Vö. DIÓSI Dávid: *Halottsiratás az ószövetségi Szentírásban*, In: MARTON József–DIÓSI Dávid (szerk.): *Studia Theologica Transsylvaniensia* 13/1, Kolozsvár–Gyulafehérvár 2010, 59–75.)

feltehetőleg az ottani halottkultuszt is értékesnek találhatták. Az Iz 28,16–18 értelmében a szövetséget jégeső teszi tönkre, így:⁶⁵

„megsemmisül szövetségtek a halállal, és szerződésitek az alvilággal nem marad fenn.” Egy ősi vallási kultuszhoz kötődő nép számára teljesen természetes lehet az, hogy pozitív értéket tulajdonítsanak az ősöknek és ez által a holtaknak, meg sírjaiknak, feltehetőleg senki nem kételkedett abban, hogy a halál csak egy átmenet egy másik létformába és nem vég a teljes megsemmisülés értelmében.⁶⁶

A halottaknak kijáró tisztelet kapcsolatban fontos kiemelni, hogy nem csak a *r^epā'im* megnevezést használja a Szentírás a halottakra vonatkozóan, hanem az *ēlōhīm* fogalmat is, mely elsődlegesen az istenek megnevezése.⁶⁷ Ez részben arra a kérdésre is feleletet ad, hogy a holtak miért nem dicsőítik JHWH-t. Ha minden halott *ēlōhīm*, akkor a kultikus gyakorlat ellátása nem az ő feladatuk, sőt nekik is kijár a tisztelet, aminek gyakorlati megvalósulása a halottkultusz.⁶⁸ A holtak árnyaira vonatkozik a *yīdd^cōnī / yīdd^cōnīm* kifejezés is, amely egy bizonyos többlettudást tulajdonít a holtaknak, bár eredete és pontos jelentése mind a mai napig szolgál kérdésekkel a nyelvészek számára.⁶⁹ Éppen a túlvilágba vetett hit követelte meg, hogy nagy jelentőséget tulajdonítsanak az emberek az elhunytakkal való kapcsolatok rendezésének, hiszen hitüknek megfelelően a halottak segíthették az élőket, de ugyanakkor ártalmasak is lehettek rájuk nézve.⁷⁰ Kezdetben a halottkultusz terjedését biztosította az is, hogy az ortodox JHWH-hit elzárkózni látszott a halál és az alvilág⁷¹ témakörétől, mivel JHWH az élet és az élők Istene volt Izrael számára, ezért nem állhatott kapcsolatban sem holtakkal, sem a Seollal.⁷²

A túlvilággal kapcsolatos elképzelések fejlődésének második szakaszában a monoteizmus további térnyeréséről beszélhetünk, minek folytán kialakult JHWH mindenütt jelenvalóságának a hite. Egy ilyen kizárólagos, transzcendens és immanens teremtető elől még a halál birodalma sem lehet elzárva, így kiküszöbölődik egy esetleges „második instancia.”

⁶⁵ Vö. WOLFF, 132–133.

⁶⁶ Vö. RAD, 220.

⁶⁷ Vö. LEWIS, 223.

⁶⁸ Vö. GÁBOR, II.

⁶⁹ Vö. LEWIS, 223.

⁷⁰ Vö. RAD, 220.

⁷¹ A halottakat az alvilág fogadja be. Megnevezésével több más fogalom is kapcsolatba hozható, például a „sír” jelentésű *bôr*, illetve *qeber* kifejezés, és mindkettő tekinthető a holtak tartózkodási helyeként, sír és alvilág ugyanis szoros kapcsolatban van, hiszen a sír a testet őrzi, az alvilág pedig az ehhez tartozó árny lakhelyévé válik a halált követően. (Vö. RÓZSA 452.)

⁷² Vö. PERINTFALVI, 2.

JHWH mellett egy, a holtak birodalma fölött uralkodó istenség elveszíti létjogosultságát, legyen az akár a mezopotámiai Nergál és Ereskigál, vagy a Ras Samraban talált szövegekből⁷³ ismert Mót. A halottak, mint saját hatalommal bíró entitások kívül estek a kultusz hatáskörén,⁷⁴ amelynek egyetlen legitim Ura csakis JHWH lehet,⁷⁵ a halált demitizálták, megfosztva minden szakralitásától,⁷⁶ szigorúan tilos lesz a halott idézés, a gyászszertartás egyes formái, illetve a holtaknak való áldozat gyakorlatát is megszűnésre ítélik.⁷⁷ A Második Törvénykönyv már világosan megfogalmazza, hogy tizedet a halottnak nem szabad adni, és minden tizedbeszolgáltatás alkalmával a zsidóknak ünnepélyesen meg kell vallani, hogy ezt a törvényt nem szegték meg. A tilalmat és a vallomást a MTörv 26,14a tartalmazza:

„Nem ettem belőle gyászomban, nem vittem ki semmiféle tisztátalan állapotomban, s nem fordítottam belőle semmit sem gyászszertartásra.”

Ennek a törvénynek az alapja az a megfontolás lehetett, hogy a holtak birodalmával semminek sem szabad érintkeznie annak tisztátalan volta miatt.⁷⁸ A vallomás második felének értelmében nem tehették a termés egy részét a sírba eledelül az elhunyt számára, mert az ugyanolyan súlyos bűn, mint a gyász ideje alatt elfogyasztani egy részt belőle. A halál birodalmával semminek sem szabad kapcsolatba kerülnie, és a sírt, a halál birodalmát tiszteletben részesíteni tilos, mert ez tisztátalanságot von maga után.⁷⁹ A zsidóság számára egyértelműen minden halott tisztátalan, és ez a tisztátalanság áterjed az emberekre, illetve a halottat körülvevő tárgyakra is. Ez különösképpen a fokozottan szent embereket, például a papokat, nazírokat⁸⁰ fenyegette, és a belpoklosoktól eltekintve egy halott érintése nagyobb tisztátalanságot jelentett bármi másnál. Ezt jelzi az is, hogy a halál okozta tisztátalanságból

⁷³ 1928-ban egy szíriai paraszt fedezte fel szántás közben, Latakia kikötőváros körzetében a földalatti sírkamrát az Ánizs-foknak, azaz Ras Samrának nevezett domb mélyén. Az ásatások 1929-ben indultak meg, a francia Schaeffer vezetésével, a régészek feltártak egy temetőt, a Ugarit városát, amihez a temető tartozott és a romok között rengeteg ékírásos táblát találtak, akkád, sumér, illetve ugariti nyelven írva. (Vö. MARÓTH Miklós: Utószó, In: MARÓTH Miklós- HAHN István (ford.): *Baal és Anat. Ugariti eposzok*, Budapest 1986, 125–127.)

⁷⁴ Vö. PERINTFALVI, 2.

⁷⁵ Vö. RAD, 220–221.

⁷⁶ Vö. WOLFF, 131.

⁷⁷ Vö. PERINTFALVI, 2.

⁷⁸ Vö. WOLFF, 130.

⁷⁹ Vö. RAD, 221.

⁸⁰ Héber eredetű szó, jelentése fogadalmas, azokra a személyekre használják, akik magukat Istennek szentelték az Ószövetségben, fogadalmat tettek. (Vö. KOZMA Zsolt (szerk.): *Teológiai idegen szavak, kifejezések, szólások szótára*, Kolozsvár 2005, 106.), a Számok könyvének 6. fejezete írja le, hogy nem fogyaszthatnak alkoholt, sem semmit, ami a szőlőtöről származik, nem borotválhatják le haját, és nem érinthetnek halottat, sőt közelébe sem mehetnek egynek se, még ha családtagja is az. (Vö. Szám 6,1–21).

való szabadulásnak is sajátos szertartása volt, a Számok könyvének 19. fejezetében részletezett vörös tehén hamvaival kevert vízben való mosdás gyakorlata.⁸¹ Ez esetben tiszta és tisztátalan feszültséggel telt ellentéte tulajdonképpen élet és halál szembenállásaként is értelmezhető.⁸²

A halottak kívül estek a kultusz hatáskörén, hiszen annak egyetlen Ura csakis JHWH lehet,⁸³ és demitizálódik a halál, megfosztják minden szakralitásától, illetve a halottak birodalmával kapcsolatos gazdag elképzelések pusztá utalásokká zsugorodtak.⁸⁴ Viszont a demitizálás pozitív hozadékanak tekinthető, hogy az ember már az élet természetes részének kezdi szemlélni a halált, és nem retteg tőle, hiszen ez az JHWH által meghatározott lezárás.⁸⁵ Az ember halál utáni sorsáról csak marginális, szétszórt kijelentések maradtak fenn, nem egy alkalommal ellentétes jelentéstartalmakat hordozva. Ugyan a Közel-Kelet emberét is foglalkoztatta a halál kérdése, az az általunk ismert szövegeknek mégsem központi témája, hanem elsősorban az egyén életének nagy kérdése. Ugyanakkor sosem az a kérdés, hogy van-e halál vagy túlvilági élet, hanem, hogy az milyen is egyáltalán?⁸⁶ Az bizonyos, hogy minden ember halálát követően a Seolba érkezik, megtérve atyáihoz.⁸⁷

4. A hely, ahonnan nincs visszatérés

Dolgozatom másik fő kérdése a halottkultusz mibenlétének felvázolása mellett az, hogy volt-e a korai zsidó panteonban olyan istenség, akinek léte nem az alvilággal hozható összefüggésbe. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy az alvilágot megszemélyesítő szövegrészek pusztán mitológiai háttérrel nélküli perszifikációk vagy éppen egy alvilági istenségre utalnak, először is egy átfogó képet körvonalazok arról az alvilágról, amelyet az Ószövetségben fennmaradt képek és szövegtörödékek élénk tárnak.

a. A Seol megjelenése a Szentírásban

Az Ószövetség a holtak birodalmának adja a Seol nevet,⁸⁸ ami a héber Szentírásban hatvanöt alkalommal jelenik meg.⁸⁹ A szó pontos jelentése bizonytalan, de nem egyezik a

⁸¹ Vö. WOLFF, 131.

⁸² Vö. RAD, 221–222.

⁸³ Vö. RAD, 220–221.

⁸⁴ Vö. WOLFF, 131.

⁸⁵ Vö. ZSENGELLÉR, 36–41.

⁸⁶ Vö. RÓZSA, 2010, 450–451.

⁸⁷ Vö. HAAG, Herbert: *Bibliai Lexikon*, Budapest 1989, 1575.

⁸⁸ Vö. BARTHA, 476.

pokol vagy a kárhozat fogalmával,⁹⁰ alvilágnak, holtak birodalmának, sírgödörnek fordítják. Irodalmilag a *qeber* azaz „sír” kifejezés áll hozzá igazán közel.⁹¹ Ebből arra lehet következtetni, hogy eredetileg a túlvilágkép szorosan összefügghetett a sírral kapcsolatos elképzelésekkel.⁹² Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy bár nem azonos a pokollal, mégis bizonyos szempontból kiindulópontot⁹³ képez az arról alkotott elképzelések kialakulásában, hiszen kezdetben többek között a JHWH-tól való teljes elszakadás jellemezte a Seolban lévők állapotát.⁹⁴ Kapcsolatba hozzák a *ša□a□*, azaz „pusztulás” és a *t^hôm*, avagy „mélység” szavakkal is.⁹⁵ A Septuaginta és az Újszövetség *hádész*ként nevezi meg, magyar fordításokban pedig az alvilág szó jelenik meg, ritkábban a pokol. Gyakran összefüggésbe hozzák a gyehenna fogalmával is, valamint az *Ā□adôn*nal, azaz „enyészettel”.⁹⁶

b. A holtak birodalma: a Seol

i. A héber Seol kifejezés és a fogalom kialakulása

A „Seol” (שְׁאוֹל) szó bizonytalan eredetű.⁹⁷ Értelmezésében eltérő vélemények alakultak ki.⁹⁸ Egyesek az asszír-babiloni *shu-alu*-ra próbálják visszavezetni, amelynek jelentése: „a hely, ahová a halált zárták”. Más megközelítésben a szó töve *sha'al*, ami azt jelenti: „beszélni egy orákulummal”, „megidézni a halált”. P. Jensen úgy véli, egy lehetséges kiindulási pont lehetne akár a *shillan* szó is, amely nyugatot jelent az asszír-babiloni szóhasználatban, ám ez a meglátás nem tűnik elfogadhatónak.

Hirsch idézi egy, a *Zeitschrift für Assyriologie*-ben megjelent tanulmányból Zimmern azon hipotézisét, miszerint a *shilu* kifejezés is egy lehetséges kiindulási pont a Seol etimológiáját tekintve, hiszen ez a szó írja le a babiloni alvilágot, megjelenik az Istár

⁸⁹ Vö. RICHARDS, O. L. : *Expository Dictionary of The Bible Words*, Michigan 1995, 336.

⁹⁰ Vö. BARTHA, 476.

⁹¹ Vö. RICHARDS, 337.

⁹² Vö. HAAG, 1575.

⁹³ Vannak apokaliptikus szövegek, melyekben a Seol a gonosz lelkek tartózkodási helyeként jelenik meg. Egy másik elképzelés szerint pedig minden lélek idekerül ugyan, de elkülönítve érdemei szerint, ami a Seol részekre, Hénok könyve alapján éppen négy „üreges helyre” való osztását feltételezi, így van az igazak lelkeinek helye, a bűneikért életükben bocsánatot nem nyert holtak helye, a mártírok helye és azoknak a bűnösöknek az ürege, akik bűneikért büntetésüket már életük során megkapták. (Vö. SZIGETI, 77.)

⁹⁴ Vö. ÁLVAREZ VALDÉS, 16.

⁹⁵ Vö. HIRSCH, 282–283.

⁹⁶ Vö. HAAG, 1575–1576.

⁹⁷ Vö. BARTHA, 476.

⁹⁸ Vö. HAAG, 1575.

Hádészba történő alászállását leíró mítoszban, vagy Nergal és Ereskigal történetében is, ugyanakkor a Gilgames soraiban is rábukkanhatunk egyfajta üreg, kamra megnevezéseként.⁹⁹ Van olyan nézet is, amely szerint a szó a „kívánni, kérdezni” igéből származik, hiszen a Seol az a hely, ahol egyre több a kívánság, amely nem elégül ki.

Egy másik nézet, hogy a Tammuz- kultusz központi városa, Subaru állna az egész elképzelés háttérében. A hely megnevezése ugariti nyelven azt jelenti: „akik a földbe leszállnak”.¹⁰⁰

Azok a szövegek, amelyekben megjelenik a Seol fogalma, többségében fogság korabeliek vagy fogság utániak. Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon az elképzelés önállóan fejlődött a holtak birodalmáról, vagy befolyásolták a környező népek elképzelései.

Amennyiben az alvilág képe önállóan fejlődött, visszavezethető olyan régi elképzelésekre, miszerint a halált követően az ember lelke nem válik el a testétől, hanem ott marad vele a sírgödörben az alvás és az álom állapotában, a Seol pedig csak ennek a kiterjesztése egy családi sírra, ezért képzelték el helyként az alvilágot a zsidók.¹⁰¹ A szemita antropológia értelmében a halál után ez a lélek nem tud tovább élni, hanem az egész ember teste marad fenn, és egyfajta árnyéklétbe merülve él tovább.¹⁰² A test és lélek szétválasztása csak a görög filozófia elterjedté válása során kerül bele a zsidó ember elképzeléseinek világába, ennek tanúi a Bölcsesség könyve, illetve a Makkabeusok második könyve.¹⁰³

ii. A holtak birodalmának leírása

Izraeli szemléletmód szerint a holtak birodalma egy nagy, sírgödörszerű földalatti térség, ahová a holtak alászállnak,¹⁰⁴ a túlvilági árnyéklétük napjait tengető halottak „lakhelye”.¹⁰⁵

„Az alvilág a lakásom, s a sötétségben vetem meg ágyamat... ” (Jób 17,13)

„Az alvilágba szállt alá kevélységed, és hárfáid zengése; rothadás alattad a fekvőhely, és férgek a takaród. ” (Iz 14,11)

⁹⁹ Vö. HIRSCH, 283.

¹⁰⁰ Vö. HAAG, 1575.

¹⁰¹ Vö. HIRSCH, 283.

¹⁰² Vö. SCHMATOVICH János: *Bevezetés az Ószövetségbe- Az ígéretek emlékezete*, Szeged 2001, 512

¹⁰³ Vö. SCHMATOVICH, 512.

¹⁰⁴ Vö. GÁBOR György: *Legtávolabb az Örökkévalótól, Az ókori zsidóság halál- és túlvilágképe és a héber Biblia*, II. , <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/gaborgyorgy.htm> (letöltve: 2010. február 9.).

¹⁰⁵ Vö. VORGRIMMLER, Herbert: *Új teológiai szótár*, Budapest 2006, 551.

Erre utal a Második Törvénykönyv által használt *seól tahtit*, és zsoltárokból gyakorta szereplő *seól tahtijá* fogalom, amelynek jelentése: „az alvilág mélye, halál verme”.¹⁰⁶ A sötétség és a tenger kaotikus erejének területe.¹⁰⁷

„Letettél engem a verem mélyére, a sötétségbe és a halál árnyékába.” (Zsolt 88,7)
Mélyen, a víz alatt található, illetve a menny legtávolabbi ellenpólusa.¹⁰⁸

„Íme, nyögnek az árnyszellemek a vizek és azok lakói alatt.” (Jób 26,5)
Qumránban, a negyedik barlangban talált Démonűző címen ismert arám nyelven fennmaradt, Dávid zsoltáraihoz csatolt ráolvasások közül a harmadik is a mélységet kapcsolja a Seolhoz: „a legmélyebb [Seolba]”.¹⁰⁹

Az alvilág az a hely, ahonnan nincs visszatérés.¹¹⁰

„Amint a felhő elenyészik, elmegy, úgy nem jön fel többé, aki alászállt az alvilágba, nem tér már vissza házába és otthona nem látja többé viszont.” (Jób 7,9)

Ez a csend és a hallgatás birodalma, távol az Úrtól, de mégsem az ő hatalmán kívül, JHWH haragja a Seolig üldözheti az embert, ahogy azt a zsoltárosok leírják:¹¹¹

„Ha alászállnék az alvilágba, jelen vagy.” (Zsolt 139,8b)
Ezzel szemben Sámuel könyve arról tanúskodik, hogy JHWH ki is menthet az alvilágból kegyelme révén, noha ki kell jelentenünk, hogy ez nem áll kapcsolatban a feltámadás hitével. Sámuel anyja, Anna hálaénekében így beszél az Úrról.¹¹²

„Az Úr tesz halottá és élővé, visz le az alvilágba s hoz vissza onnan.” (1 Sám 2, 6)
A Seolba való leszállás nem egyszer a meghalás képes kifejezése, utalás az eltemetésre, amint azt a zsoltárokból is láthatjuk:¹¹³

„A nemzetek beestek a maguk ásta verembe, a törben, amelyet elrejtettek, saját lábuk akadt meg.” (Zsolt 9, 16)

Az odavezető út már az életben elkezdődik, kötelei hirtelen veszik körül az embert, kötelei („hebele Seol”) körülfogják az embert, még a Talmud is az élők fölé kivetett hálóként beszél az alvilágról,¹¹⁴ és szörnyként nyitja fel száját, hogy áldozatait elevenen nyelje el.¹¹⁵

¹⁰⁶ Vö. GÁBOR, II.

¹⁰⁷ Vö. SCHMATOVICH, 512.

¹⁰⁸ Vö. ROUTLEDGE, Robin L.: *Death and Afterlife in The Old Testament*, Journal of European Baptist Study, ebsco adatbázis, letöltve: 2010. 03. 11., 7.

¹⁰⁹ Vö. 4Q560, col. III., In FRÖHLICH Ida (ford.): *A qumráni szövegek magyarul*, Szent István Társulat, Piliscsaba- Budapest, 2000., 300.

¹¹⁰ Vö. HIRSCH, 283.

¹¹¹ Vö. HIRSCH, 282.

¹¹² Vö. BARTHA, 477.

¹¹³ Vö. BARTHA, 477.

„körülfogtak az alvilág kötelei, hatalmukba kerítették a halál törei.” (Zsolt 18,6) „Tűz lobban fel haragomban, s égni fog az alvilágnak fenekéig, megemészti a földet, termésével együtt s elégeti a hegyek alapjait.” (MTörv 32,22)

A halottak ezen a helyen nem érintkezhetnek egymással, nincs viszontlátás, noha egy helyen vannak. Csupán árnylétként folytatódik tovább a földi élet, hiszen azért a harcosoknak megvan a fegyvere,¹¹⁶ a királyok trónon ülnek, és Sámuelen is köpeny van.¹¹⁷ Létük azonban szomorú, nincs kapcsolatuk az Úrral, a 88. zsoltárban ezt olvashatjuk:¹¹⁸

„a holtak között van fekhelyem, mint a halálra sebzettek, akik a sírban alszanak, akikről nem emlékezel meg többé, és akiket kiteptek a kezedből. Letettél engem a verem mélyére, a sötétségbe s a halál árnyékába.” (Zsolt 88,6–7)

A halál ugyanakkor valóságos csapássá is válik a sémi ember számára, hiszen elragadja tőle azt a teret, ahol kapcsolatban állhat JHWH-val.¹¹⁹ Ebben az árnyéklétben nem beszélnek a holtak többé, hanem valami cirpelés-féle fojtott hangot adnak ki, mormognak és sutognak örökre a csend birodalmába zárva, ahogy azt Izajás könyve említi:¹²⁰

„És ha így szólnak hozzátok: Forduljatok a halottidézőkhöz és a jövőmondókhoz, akik sutognak és mormolnak! Miért ne fordulna a nép az Istenéhez, az élők ügyében a halottakhoz!” (Iz 8,19)

„Fojtott hangon a földből szólsz, és a porból alig hallatszik beszéded, úgy hangzik hangod a földből, mint a szellemé, és a porból sutog beszéded.” (Iz 29,4)

A halál valami félelmetes erő¹²¹ az ókori zsidó világban, amelyet a Szentírás különböző elrettentő alakok formájában személyesít meg, ilyen például a gyászos pásztor képe:

¹¹⁴ Vö. GÁBOR, II.

¹¹⁵ Vö. BARTHA, 477.

¹¹⁶ Vö. HIRSCH, 282.

¹¹⁷ Vö. BARTHA, 477.

¹¹⁸ Vö. SCHMATOVICH, 512.

¹¹⁹ Vö. VON RAD, 314.

¹²⁰ Vö. PREÜß, Horst Dietrich: *Theologie des Alten Testaments I, JHWHs erwählendes und verpflichtendes Handeln*, Stuttgart- Berlin- Köln 1991, 300.

¹²¹ Ábrahám halálát illetően egyfajta kettős megítéléssel szembesülhetünk az apokrifekben. A két apokrif, Ábrahám testamentuma és a Jubileumok könyve meglehetősen másként írja le ugyanazt az eseményt. A Jubileumok könyve 22,1–23-t olvasva arról értesülünk, hogy Ábrahám a termés zsengéjének ünnepén az áldozatot követően békében szenderül el, magához öelve fiát, Jákobot.¹²¹ Ezzel szemben Ábrahám testamentumának első 38 fejezete valóban félelmetesnek ábrázolja a halált, úgy írva le az eseményt, hogy Ábrahám éppúgy viaskodott a halállal, mint később Mózes. Merész kívánságok révén próbál szabadulni, majd

„Mint a juh, úgy terelődnek az alvilágba, a halál legelteti őket. Leszállnak a sírba sietve, alakjuk megsemmisül, az alvilág lesz lakásuk” (Zsolt 49, 15.),

Hasonló módon szintén megtestesítője a halál félelmetes voltának az öldöklő angyal¹²² alakja:

„az Úr angyala Jeruzsálemre nyújtotta ki a kezét, hogy azt is elpusztítsa.” (2 Sám 24,16a).

c. A környező népek alvilág- elképzelései és a zsidóság Seol- képe

A zsidóság Seol-képének alakulási folyamatát kutatva az exegéták kiemelik a Szentírásban, illetve más korabeli zsidó iratokban fellelhető töredékes megjegyzésekből, utalásokból álló leírás és a mezopotámiai elképzeléseknek a számottevő hasonlóságát, valamint szó esik egy esetleges egyiptomi ráhatásról is, bár megállapítható, hogy a zsidó felfogás a túlvilágot illetően közelebb áll a mezopotámiai és kánaáni elképzelésekhez, mint az egyiptomiakhoz.

Az egyiptomi elképzelés a túlvilágot az élet kétdimenziós folytatásaként fogja fel, nem pedig egy új és az addigitól eltérő állapotként. A síron túli örömök egyeznek az ember testi örömeivel, az egyének emberi formában az istenek életében osztoznak, lényegében megerősítést nyernek addigi létállapotukban, semmiféle állapotváltozás nem kívánatos, sőt egyenesen lehetetlennek bizonyul.

Ezzel ellentétben viszont Mezopotámiában nem annyira erőteljes a halál utáni életbe vetett hit, hiszen a holtak birodalma, Arullu hatalmas sírként képzelhető el, amelyben félig öntudatlanul vagy élettelenül ott fekszenek a holtak. A mezopotámiai elképzelések erőteljes pesszimizmusról tesznek tanúságot, a halál itt egyértelműen boldog és teljes élet vége, az istenek pedig maguknak tartogatják a halhatatlanságot.¹²³ A sumér és akkád mítoszok közül nem egy eseményei játszódnak az alvilágban, többek között a Dumuzi és Inanna, Tammuz és Istár, vagy éppen a Baál és Anat cselekményének nagy része, ablakot nyitva a kor és térség aktuális alvilág-elképzeléseire.¹²⁴ Az Istár pokolra szállását elmesélő alkotás így ír az alvilágról:

„Istár, fölséges királynő, Kurnugéa kapujához,

A sötétség kapujához siet nagy igyekezettel.

Isten végül átalakban küldi el a halált, aki csellel veszi el tőle a lelkét. Ebben a szövegben a halál angyaláról is kapunk egy leírást. (Vö. GRAVES, Robert–PATAI, Rafael: *Héber mítoszok*, Szeged, 1969, 189–190.)

¹²² Ábrahám testamentumában olvashatunk a Halál Angyaláról, aki a hozzá intézett szavak tanúsága szerint kegyetlen, erőszakos, rothadás jár a nyomában. (Vö. GRAVES–PATAI, 189.)

¹²³ Vö. BROWN- MCKENZIE, 449.

¹²⁴ Vö. ZSENGELLÉR, 34

A sötétség háza felé, Irkalla hajléka felé
 siet Istár istenasszony, Nannar tűzvérű leánya.
 A sötétség háza felé, melyet oda nem hagyott még
 Senki, soha, benne-élő; a sötétség útját járva,
 Melyről nincs visszatérés...
 A sötétség háza felé, melynek vakond-féle népe
 Régen elszokott a fénytől. Földet és agyagot esznek
 Lenn a fény-nem-járta mélyben, ember-nem-látta sötétben,
 Dideregve, a halottak. Tollruha, mint a madaré,
 Fedezi el talpig őket. Por lepi be a kilincset,
 Por lepi az ajtó zárát...¹²⁵

A fennmaradt eposzok halálra és túlvilágra vonatkozó leírásaiból egy, az élet minden szintjét érintő halál képét kapjuk, hiszen ez a halál nem csak az embert és a teremtett világ más élőlényeit érinti, hanem az isteneket is, akik bár halhatatlanok ugyan önmagában véve, de az Ószövetség örökkévaló JHWH-val szemben ezek az istenek az erőszakos vagy az önként vállalt halál elől nem menekülhetnek. Erőszakos halál áldozata lett Kingu, akinek vére szükséges volt az ember megteremtéséhez, Istár pedig önként száll alá az alvilágba, ahogy az az Istár pokolra száll című eposzból kiderül. Az Enuma Elis eposzban megjelenik a sumér Uggae nevet viselő alvilágisten, akiről azt tudhatjuk meg, hogy már az ember teremtése előtt létezett és uralkodott. A babiloni teremtetéstörténet alapján a halál kezdettől fogva az emberi élet része, és a természet megkerülhetetlen törvénye.¹²⁶ Az embert az istenek agyagból alkották, amihez még szükséges volt hozzáadni egy e célból feláldozott isten, Kingu vérét, így minden emberben jelen van az isteni is, de a halál is, amit az eposz hatodik táblája őrzött meg.¹²⁷

„»Kingu volt az, aki szított viszályt
 s fölkelésre bujtva Tiámatot,
 harcot kevert!«
 Megkötözve vitték Éa elé,
 büntetésből fölvták ereit,

¹²⁵ RÁKOS Sándor: *Gilgames. Agyagtáblák üzenete*, Bukarest 1986, 34; ANET, 107.

¹²⁶ Vö. HEIDEL, Alexander: *The Gilgames epic and the Old Testament parallels*, Chicago 1949, 137–138.

¹²⁷ Vö. PALLIS, Christopher A: *Death*, In: *Britannica Online Encyclopedia*,
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/154412/death/> (letöltés: 2011. március 7.)

véréből gyúrtak embert. ”¹²⁸

Um-napisti Gilgamesnek így beszél a halálról az eposz tízedik tábláján:

„Ami teremtetett, az mind elmúlik. Halál az élők büntetése.” ¹²⁹

Bár nincs tudomásunk a halottak megőrzésére való törekvésről,¹³⁰ ez nem jelenti azt, hogy a halál az élet végével lenne egyenlő értékű, inkább egy másik állapotba való átlépésként kell értelmezni. A test a sírba kerül, a lélek pedig alászáll az alvilágba, hogy örök időkre ott tartózkodjon. Ezt bizonyítja egy asszír levél-töredék, melyben, feltételezések szerint egy, a Szargonida dinasztiából származó király temetéséről olvashatunk:

„Arany és ezüst edényeket és minden egyéb tartozékát a sírnak, az ő uralkodói díszeit, amelyeket szeret, bemutattam Shamashnak és a sírba tettem, az apámmal, az én nemzőmmel.”¹³¹

Megfigyelhető a szövegben, hogy a halottra vonatkoztatott szeret ige jelen idejű. A levélben az áll: *sha irammu*, azaz „amit szeret”, és nem a *sha irâmu*, vagyis a múlt idejű alak, „amit szeretett.” Tehát a király annak ellenére, hogy fizikailag meghalt, egy másik állapotban tovább él. Amint az kiderül a szövegből, a temetéskor sajátos áldozatokat is bemutatottak. Az áldozat egyik legfontosabb oka a félelem attól, hogy ha az elhunyt nem kap meg minden számára szükségeset, akkor visszajárhat kísértetni. Bizonyos esetekben viszont azért is mutattak be áldozatokat a temetés alkalmával, hogy az alvilág istenei cserébe különleges bánásmódban részesítsék az elhunytat. Az imént idézett levél-részlet így folytatódik:

„Ajándékokat mutattam be a hercegi Anunnakiknak és az alvilágot uraló többi istennek.”¹³²

A halállal kapcsolatos mezopotámiai elképzelések sajátossága az is, hogy bár az élet véges, de rövidíthető, vagy hosszabbítható az időtartama.¹³³ Aki nem tiszteli isteneit, azt derékba törik.¹³⁴ A haláltól mégsem szabadulhat meg senki sem, még olyan nagy hősöket is

¹²⁸ RÁKOS, 123.

¹²⁹ RÁKOS, 26.

¹³⁰ Vö. PALLIS.

¹³¹ „Vessels of gold (and) silver (and) all the appurtenances of the grave, his royal ornaments which he loves, I displayed for Shamash and placed (them) in the grave with the father, my begetter.” (HEIDEL, 139.).

¹³² „(I) presented presents to the princely Anunnaki and the (other) gods that inhabit the underworld.” (HEIDEL, 153.).

¹³³ Az alvilág istenségeinek, az anunnakiknak kell a kedvében járni a hosszú élet érdekében, ugyanakkor a gyógyítás istennője, Gula is lehet az élet forrása és adományozója. (HEIDEL, 140–142.).

¹³⁴ A zsidó elképzelésekhez hasonlóan a korai, hirtelen halál büntetésnek számít, ahogyan az I Tiglat Pilszer átkából is kiderül, melyben a szétéléjének megrongálóiért az azonnali halált és nevük eltörlését kéri az istenektől. (HEIDEL, 140.).

utolér, mint Gilgames.¹³⁵ Mint már említettem, a holtak birodalma, az Arullu egy hatalmas sírként képzelhető el, ahol félig öntudatlan állapotbantartózkodnak a holtak.¹³⁶ A halottakat alvó pózban¹³⁷ temették el, és ételt áldoztak nekik, mert amennyiben nincs olyan élő, aki róluk gondoskodik, agyagot esznek és zavaros vizet isznak.¹³⁸

A környező népek mitológiájában jelenlévő alvilágistenek, mint Nergál és Ereskigal láttán azonban felmerül még egy jelentős kérdés: létezett-e vagy sem a korábban már említett, kezdeti izraelita panteonban alvilágisten is, aki a demitizálás során tűnhetett el, mint szükségtelen második entitás? Mivel a zsidóság kánaánita környezetben élt, nem tartom lehetetlennek, hogy a két kultúra hatással volt egymásra. Ebből kiindulva vizsgálom meg dolgozatom következő részében az ugariti kőtáblákról ismert halálistenség, Mót alakját, majd pedig azt, hogy a Szentírásban a felbukkanó perszonifikált halál, alvilág tekinthető-e Mót manifesztációjának, vagy csak egyszerű, mitológiai háttérrel nélküli megszemélyesítésekről van szó a halál félelmetes voltának szemléltetése érdekében.

5. A halál ura

a. Az ugariti Mót

A *māwet/ mōt* kifejezés a halál héber megnevezése, ugyanakkor egy, az ugariti irodalomból ismert istenség neve is, aki nem más, mint Mót. Ő a megszemélyesített halál,¹³⁹ a természeti csapások kánaáni eredetű istene. A föníciaiak is tisztelték Muth néven, de jelen volt istenséggént Izrael északi térségeiben, valamint Libanon és Szíria tengerparti területein is. Kultuszának központja feltehetőleg Byblos lehetett és a kutatások azt bizonyítják, hogy az őskortól fogva megközelítőleg egészen i. e. 200- ig kimutatható a tisztelete. Ábrázolásai nem maradtak fenn, de olyan szövegtanúk tesznek említést róla, mint a Ras Samrában feltárt szövegek, és különböző feliratokban is megjelenik a neve.¹⁴⁰ Búbloszi Philón¹⁴¹ is említ egy

¹³⁵ Vö. HEIDEL, 138–165.

¹³⁶ Vö. BROWN-MCKENZIE, 449.

¹³⁷ A jobb, vagy bal oldalukra fektették az elhunytakat, mellkasukon összefont kezekkel, egyenes vagy enyhén hajlított háttal és hajlított térdekkel. A sírok tanúsága szerint semmilyen vallásos háttérrel nem bír az elhelyezés mikéntje. (Vö. HEIDEL, 162–163.)

¹³⁸ Vö. HEIDEL, 164.

¹³⁹ Vö. HEALEY, J. F. : *Mot*, In: TOORN, Karel van der–BECKING, Bob–HORST, Pieter W. van der (Ed.): *Dictionary of Deities and Demons in the Bible, Second Edition*, Michigan- Cambridge, 1999, 598.

¹⁴⁰ Vö. JORDAN, Michael: *Dictionary of Gods and Goddesses*, Second Edition, New York 2004, 220–221.

bizonyos *Mōt/Móth*-ot, kijelentve róla, hogy a föníciaiak halálnak nevezik, ami önmagában is jelentheti azt, hogy Mót egy, az alvilághoz kapcsolódó halálisten volt körükben.¹⁴² Magát a halál fogalmát kánaánita viszonylatban viszont igazán nehéz rekonstruálni és megérteni egyrészt a források hiányossága miatt, másrészt meg azért, mert a fennmaradt szövegtanúk többnyire csak egy csoport elképzeléseit közvetítik, nem a nép egységes válaszait.¹⁴³

Kánaánban Mót tehát mint a természeti csapások istene volt jelen a panteonban. Ő is Él és Astarte fia és a *jadídu 'ili gazíru* állandó jelző birtokosa¹⁴⁴, melynek jelentése: „a hős, akit Él kedvel”.¹⁴⁵ Ő volt az az istenség, aki a föld alatt egy sírgödörben él, és felelős azért, hogy a természet ciklikusan „meghal”. Úgy gondolták ő az oka annak, hogy elapadnak a fák és a föld gyümölcsei. Mégis meglepő, hogy a szakrális szövegek alig utalnak rá, a kultikus gyakorlatból pedig szinte teljes mértékben hiányzik a tisztelete, személynevekben is csak kevés rá utaló elem bukkan fel, amiből az a következtetés vonható le, hogy teljesen másfajta tiszteletben részesíthették, mint a panteon többi istenét. Vannak, akik ezt úgy magyarázzák, hogy Mót lényegében azonosítható más istenségekkel, és itt szóba jön Resheph¹⁴⁶, illetve Baál (*Ba'lu*) ellensége, a tengeristen Yam (*Yammu*) is. Az ugariti szövegek arról számolnak be, hogy Mót, Yamhoz hasonlóan, Él kedvelt fia, esküdt ellensége Baálnak,¹⁴⁷ és megtestesíti mindazt, ami Baál természetének kifejezett ellentéte, hozzá kapcsolható a meddőség és a nyári szárazság is.¹⁴⁸ Jellemzője, hogy torka telhetetlen, lenyeli az embereket, így juttatva őket az alvilágba. Ajkai az égig érnek és nyelve a csillagokig,¹⁴⁹ Baálnak is a gyomrába kell alászállni, és nem ajánlatos a közelében tartózkodni, mert összetör az állkapcsával, mint egy bárányt. Az alvilágba való alászállással tehát egyenértékű azzal, hogy valakit lenyel. Mót tulajdonképpen az alvilágban lakozik, ami a pusztulás és az enyészet helye, és ő birtokolja a gyász és az özvegység jogarát is.

¹⁴¹ Herennius Philon, első századi föníciai történétíró. (Vö. LUMPE, Adolf: *Philo Byblius, Herennius (Herennios Philon von Byblos)*, In BAUTZ, Friedrich Wilhelm (Bearb.): *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Band 7, Herzberg 1994, 518–521.)

¹⁴² Vö. HEALEY, 598.

¹⁴³ Vö. LEWIS, 226.

¹⁴⁴ *ANET*, 129–142.

¹⁴⁵ Vö. KARASSZON, 12.

¹⁴⁶ A mezopotámiai Nergál megfelelőjeként azonosítják és vele hozzák kapcsolatba a pestist. Az ókori világban sokkal erőteljesebb kultusza volt, mint Motnak, feltételezések szerint eredetileg időjárás és termékenység-isten lehetett. (Vö. DAY, John: *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, New York 2002, 197–198.)

¹⁴⁷ Vö. MOOR, 86.

¹⁴⁸ Vö. HEALEY, 598.

¹⁴⁹ Vö. DAY, 185.

Noha tulajdonítanak neki bizonyos mezőgazdasági jelentőséget, ez mégsem tűnik bizonyíthatónak a rendelkezésünkre álló szövegek alapján. Az is csupán feltételezés, hogy az első termés elpusztításának sajátos rituáléja Móttal állna kapcsolatban, azt a célt szolgálva, hogy azután a pusztulás elkerülje a termést; hiszen ez mindig az újévi ünnepségen történt meg, mely alkalmával Baál erejének megújulását ünnepelték meg.¹⁵⁰

b. Mót a Szentírásban?

Az ókori közel-keleti irodalomnak egyik alapvető témája volt mindig is a halál misztériuma. Mi történik az éltető erővel a halál pillanatában? Létezik-e túlvilág? Hová kerülnek a holtak? Van-e olyan istenség, aki ennek a halált követő állapotnak a patrónusa lehet?¹⁵¹

Egyes szentírási szövegek személyként beszélnek a *Seol*-ról, mégis nehéz eldönteni, hogy ez csupán egy hagyományos megszemélyesítése az alvilágnak, vagy beszélhetünk mitikus alakról is, akit meg lehet szólítani (Óz 13,14), és akivel szövetséget lehet kötni. (Iz 28,15).¹⁵² Az 1Sám 5,1–12 beszél a halálos félelemről, ami a filiszteusokat fogja el. Az ezt a félelmet leíró, 1Sám 5,12-ben használt *mehûma* □ *māwe* □ kifejezést összevetve a Zak 14,13-ban megjelenő *mehûma* □ *JHWH* fogalommal, amely arra a félelemre és zavarra utal, amit Isten bocsát a Jeruzsálemet támadókra, kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a filiszteusok számára ez nem egy egyszerű halálfélelem, hanem a Móttól, mint személytől való rettegés kifejeződése.¹⁵³ Tehát, ha jelenvalónak tekintjük a Szentírásban Mótot személyként a filiszteusok számára, felmerül a kérdés, hogy ugyanígy jelen lehet-e személyként a zsidóság számára is?

Korábban említést tettem a teofór nevek vizsgálatáról, ami értékes adatokkal szolgálhat a családi istenek behatárolását illetően, hiszen a családi vallásosság keretein belül a hivatalosan elfogadott főisten mellett lehetett mást is választani, melyet tiszteltek, mint családi istenséget.¹⁵⁴ A Szentírásban olyan nevekkal is találkozhatunk, melyekben megjelenik a *mwt* szótag, például az 1Krón 6,10-ben említett Ahimót (*Ā* □ *îmô* □), melynek feltételezett jelentése „a halál az én testvérem” és a 2Sám 23,31-ben megjelenő Azmávet (□ *Azmāwe* □), azaz „erős a halál”. Ezen párhuzamok és utalások pedig azt sugallják, hogy létezhetett bizonyos fokú

¹⁵⁰ Vö. HEALEY, 598–600.

¹⁵¹ Vö. LEWIS, 223.

¹⁵² Vö. GÁBOR, II.

¹⁵³ Vö. FISHBANE, Michael: *Biblical Myth and Rabbinic Mythmaking*, New York, 2003, 80.

¹⁵⁴ Vö. ALBERTZ, 103–104.

érdeklődés a kánaáni Mót istenség iránt a zsidóság körében is¹⁵⁵ Az utóbbi név helységnévként is feltűnik, a Neh 7,28- ban például, a Bétazmót (*bêt-□azmāwet*) formájában. Ez kapcsolatba hozható a kánaáni „Mót erős” azaz *mt.□z.* formulával, mely a Baál ciklusban például gyakran megjelenik állandó jelzőként. Ez alapján nagyon is valószínűsíthető, hogy az *□azmāwet* eredetileg az „erős, mint Mót” jelentésben volt használva, és csak később kapta „erős mint a halál” jelentést.¹⁵⁶

Azzal kapcsolatban azonban, hogy a beszélhetünk-e a halálról az Ószövetségben úgy, mint mitológiai alakról, vagy csak egy egyszerű, demitizált megszemélyesítéssel állunk szemben, eltérőek a vélemények. Nicholas Tromp az Óz 13,14-ben megjelenített halált például minden kétséget kizáróan személynek tekinti, a nyomában járó pestist (*dbr*) és pusztulást (*q□b*) pedig a szolgálóinak,¹⁵⁷ Mark Smith ezt az alakot egyenesen a kánaáni Móttal azonosítja. A Jób 18,13–14 a betegségről, mint a halál elsőszülöttjéről beszél, bár ez a megszemélyesítés Mót alakjával nem hozható kapcsolatba. Az Izajás 28,15.18 viszont már úgy beszél a halálról, mint JHWH elméletbeli riválisáról, és ez a kép meglepően közel áll az ugariti mitológiához, illetve Mót alakjához.

Az Iz 25,8 figyelemre méltó szöveg, mely arról beszél, hogy JHWH majd elemészti a halált.¹⁵⁸ Ez akár ironikus megnyilvánulásként is hathat, tekintettel arra a tényre, hogy éppen azt emészti el JHWH örökre, aki maga is egy embereket elnyelő hatalom. Van, aki számára ez a halál megszüntetésének a reményét szolgáltatja.¹⁵⁹

„Az Úristen eltávolítja örökre a halált, és letörli a könnyet minden arcról, népe gyalázatát elveszi az egész földről.” (Iz 25,8a)

Hasonló jellegű szöveg a Hab 3,13b:

„Levered a gonosz házának tetejét, egészen a szikláig feltárod alapját.”

Albright szerint itt egyértelműen a halálra történik utalás. Véleménye szerint a *mā□a□tā rōš mibbêt rāšā' 'ārôt yēsôd 'ad-□awwā'r* helyett a *mā□a□tā rōš māwet rāšā' 'ārôt yēsôd 'ad-□awwā'r* olvasat lenne a helyes, azaz a gonosz alatt a halált kellene érteni. Az

¹⁵⁵ Vö. HEALEY, 601.

¹⁵⁶ Vö. DAY, 187.

¹⁵⁷ Vö. TROMP, Nicholas J.: *Primitive Conceptions of Death and the Nether World in the Old Testament*, Rome, 1969, 107.

¹⁵⁸ A szövegösszefüggést és a történelmi háttérrel figyelembe véve, nem kizárt, hogy mint apokaliptikus szöveg, inkább a fogság megszűnésére és Izrael helyreállítására vonatkozik az említett vers, átértelmezve az Óz 13,14-et. (Vö. DAY, 187.)

¹⁵⁹ Vö. DAY, 186–187.

LXX már egyértelműen $\theta\varpi\alpha\tau\omicron\nu$ -t, azaz halált fordít, viszont inkább abban az értelemben, hogy a halál az, amivel JHWH lesújt a gonoszra, és nem ő maga a célpontja a büntetésnek.¹⁶⁰

Végezetül pedig még egy szöveget kiemelnék, mely a halált nem csak megszemélyesíti, de nyáját terelő pásztorként ábrázolja.

c. Zsolt 49,15–16

„Mint a juh, úgy terelődnek az alvilágba, a halál legelteti őket. Leszállnak a sírba sietve, alakjuk megsemmisül, az alvilág lesz lakásuk. De az én lelkemet Isten megváltja, az alvilág hatalmából kiragad engem.”

A 49. zsoltár szövege gyakorta homályos és emiatt jelentése bizonytalan.¹⁶¹ Mind Ravasz László, mind pedig Deissler¹⁶² azt írja, hogy annyira megromlott, hogy teljesen helyreállítani már lehetetlenség, viszont a meg nem értett mondatokon és félreérthető, félreértett szavakon túl egészében mégis világos mondanivalóval szolgál az olvasójának.¹⁶³ A költemény egy bölcsességzsoltár,¹⁶⁴ és, mint tanító jellegű költemény, szoros kapcsolatban áll az ószövetségi bölcsességirodalommal,¹⁶⁵ akárcsak az 1., 37. és 73. zsoltár.¹⁶⁶ A 49. zsoltár értelmében a halál minden embert egyenlővé tesz, mégis ott van az én részéről az érzékelhető remény,¹⁶⁷ hogy JHWH kimenti a halál birodalmából, ahogy Izrael népét is megszabadította a fogságból.¹⁶⁸ Farkasfalvy Dénes szerint ez a szabadulásra, illetve boldogságra vonatkozó

¹⁶⁰ Vö. Day, 192.

¹⁶¹ Vö. KSELMAN – BARRÉ, 818–819.

¹⁶² Vö. DEISSLER, Alfons: *Die Psalmen*, 3. Auflage, Düsseldorf, 1982, 200.

¹⁶³ Vö. RAVASZ László: *Ószövetségi magyarázatok. Zsoltárok könyve. Ézsaiás (1–12. rész). Zakariás könyve*, Budapest, 1993, 104–105.

¹⁶⁴ Mowinckel szerint a bölcsek oktató és nevelő célzattal megírt egyéni, minden kultikus jelleget nélkülöző alkotásai. Gyakorta előfordulnak bennük példabeszédek, vagy olyan formai jellegzetességek, mint a „Boldog, aki...”- formula, illetve a „többet ér”- mondások. Fő témáik közé sorolható az igazak és a gonoszak szembenállása, az ember előtt álló válaszút, a mindennapi életre vonatkozó gyakorlati tanácsok, az Úr félelme, a Tóra tisztelete és az ítélet kérdése. A 49. és a 73. zsoltárban az igazságtalanságok láttán felerősödik egy sajátos jóbi tiltakozás, fő témává válik az isteni igazságosság kérdése. (Vö. KSELMAN–BARRÉ, 806–807.)

¹⁶⁵ Vö. RAVASZ, 105.

¹⁶⁶ Vö. HOSSFELD, Frank- Lothar-ZENGER, Erich: *Die Psalmen. Psalm 1–50, Die neue Echter Bibel. Kommentar zum Alten Testament mit der Einheitsübersetzung*, Stuttgart, 1980, 300–307.

¹⁶⁷ A szöveg tekinthető úgy, mint a lélek halhatatlanságába, illetve mennyországba való felvételének lehetőségébe vetett hit tanúbizonysága. (Vö. PERINTFALVI, 1.)

¹⁶⁸ Vö. ZENGER, Erich, *Psalmen. Auslegungen*, 2. *Ich will die Mogenröte wecken*, Freiburg- Basel- Wien 2006, 213–219.

remény feltűnik ugyan a zsoltárban, de nem módosítja a zsoltár lemondó végkicsengését.¹⁶⁹ Tartalma és mondanivalója összecseng a 37-es és a 73-as zsoltárokkal,¹⁷⁰ de a maga nemében mégis egyedülálló a zsoltárok között.

A 15. vers egyértelműen a megsemmisített halálról beszél, hasonlóan az Óz 13,14-hez, a Jer 9,20-hoz és a Jób 18,14-hez, ám itt ez az alak pásztorként jelenik meg.¹⁷¹ Ez a pásztor¹⁷² alak tereli az összes elhunytat az alvilágba, származásuktól és tetteik minőségétől függetlenül.¹⁷³ Ez a kép a juhokkal teli akolra emlékeztetheti az olvasót, miközben ez tulajdonképpen maga az alvilág, az ember pedig nem kerülheti el a sorsát.¹⁷⁴ A halál valami félelmetes erő, és a gyászos pásztor képével kapcsolja össze a Szentírás ebben a versben. A 15. versben Gunkel véleménye szerint a halál az a hatalom, mely egyenlővé tesz mindenkit, bölcsét és ostobát, gazdagot és szegényt.¹⁷⁵ Örök élet reményéről nem beszél, inkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy a sír kezelhető úgy, mint az elhunyt örök hona.¹⁷⁶ Meglepő módon a zsoltáros mégis úgy nyilvánul meg, mint aki biztos tudatában van annak, hogy az ő életében az utolsó JHWH-t illeti, és nem a halált.¹⁷⁷ A zsoltáros ugyanazt a 16. versben „kiragadni” ígét használja, amivel Hénok (Ter 5,24), illetve Illés (2Kir 2,10) elragadtatásakor találkozhatunk. Egyes kutatók ebben a JHWH-val való együttlét ígérését vélik felfedezni.¹⁷⁸ Hossfeld és Zenger a 16. verset úgy értelmezik, mint ami csak a fizikai halálról beszél, ezért új megvilágításba helyezi a zsoltár a halál fogalmát.

¹⁶⁹ Vö. FARKASFALVY Dénes: *Zsoltároskönyv, 2. Bővített és átdolgozott kiadás*, Eisenstadt 1976, 89.

¹⁷⁰ Vö. ABLONCZY Dániel, *Zsoltárok könyve, Első könyv, 1-41 zsoltárok magyarázata*, Budapest, 1998, 140–141.

¹⁷¹ Vö. DEISSLER, 200–201.

¹⁷² A Közel Keleten a pásztor alakja gyakran társult a királyság eszméjéhez, de isteneket is előszeretettel ábrázoltak pásztorként, mivel vezető szerepet társítottak hozzá. (Vö. CHAE, Young S.: *Jesus as the Eschatological Davidic Shepherd*, WUNT 216, Illinois 2004, 19–22.)

¹⁷³ Vö. KRAUS, Hans-Joachim: *Psalmen, 1. Kötet*, Wageningen 1961, 366.

¹⁷⁴ Vö. GROß, Heinrich-REINELT, Heinz: *Das Buch der Psalmen, Band I, Geistliche Schrifillesung, Erläuterung zum Alten Testament für die Geistliche Lesung*, Leipzig, 1977, 306.

¹⁷⁵ Vö. KRAUS, Hans-Joachim: *Psalmen, 1. Kötet*, Wageningen 1961, 366–367.

¹⁷⁶ A héber *beth ʾolam* olyan fogalom, amely később mind a latin, mind a görög, illetve az arámi sírfeliratokban is felbukkan, tehát nem zsidó sajátosságként kell kezelni. Feltehetőleg egyiptomi eredetű maga az elképzelés, amire utal, hiszen eredetileg a sírt valóban az elhunyt örök lakásának tartották. (Vö. HORST, Pieter van der: *Ancient Jewish Epitaphs. An Introductory survey of a millenium of Jewish funerary epigraphy (300 BCE - 700 CE)*, Kampen, 1996, 42.)

¹⁷⁷ Vö. GROß-REINELT, 274–275.

¹⁷⁸ Vö. KSELMAN, John S, S.S.–BARRÉ, Michael L., S.S.: *Zsoltárok könyve*, In BROWN, Raymond E., FITZMYER, Joseph A., MURPHY, Roland E. (szerk.) *Jeromos Biblia Kommentár III*, Budapest 2003, 819.

Ennek ellenére a 15. vers megszemélyesített alakjában nem egy kutató látja a Ras Samra-ban talál szövegekből ismert Mót istenséget. Mégis felmerül a kérdés, hogy nem csupán egy JHWH-t szolgáló végrehajtóként kell-e elképzelni már ezt a halált, akinek feladata az, hogy megbüntesse a szentségtörő hatalmasságokat. A Seol itt úgy jelenik meg, mint amire kiterjed Isten hatalma, az ő szolgálatában áll az alvilág is. A 49,16 egy panaszzsoltárhoz tartozó hálaadás, benne a győzelem bizonyosságával, hiszen a zsoltáros vallja, hogy JHWH még a halál birodalmából is megszabadítja, mindez a hit próbatételeként is értelmezhető.¹⁷⁹ Az alvilágból való kiragadásban egyes értelmezők az JHWH-nel való jövőbeli együttlét lehetőségét látják a Zsolt 73,23–26-hoz hasonlóan, és a szövegben használt „elragadni” ige Illés, illetve Hénok elragadásakor használatos.¹⁸⁰

Mitchell Dahood a szöveget lehetséges ugariti párhuzamokkal összevetve elemzi. A 15. vers kapcsán kiemeli, hogy a használt ige passzív alakban jelenik meg: „terelődnek”, ám ez a passzivitás az ugariti szövegekben még nyilvánvalóbb, hiszen Mótról azt mondják, hogy „szájába teszi az elhunytat, mint a juhót.” Ama kijelentésben, hogy a halál legelteti őket, ő lesz a pásztork, iróniát vél felfedezni a zsoltáros részéről. Az ugariti szövegekben azt a helyet, ahová a holtakat a halál tereli a *ln□my ar□ dbr* eufemisztikus megnevezéssel jelölik:¹⁸¹

„Eléri az Alvilág kedves legelőjét, a holtak szép mezejét.”¹⁸²

A továbbiakban az angol szöveg meglepő módon más fordítását hozza a fent idézett résznek, mint a magyar. A Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat által kiadott Szentírásban a következő fordítás áll:

„Leszállnak a sírba sietve, alakjuk megsemmisül, az alvilág lesz lakásuk.”

Ezzel szemben a szöveg, amelyre Dahood elemzés közben hivatkozik, így hangzik:

„When they descend into his gullet like a calf their limbs will be devoured by Sheol.”¹⁸³

A következő mondatban minden szó kapcsolatban áll az alvilággal, amire a héber szöveg a *bôr*, azaz sír kifejezést használja. A „leszállnak” ige 15. versben használt héber megfelelője a *wayîrdû*, a *yrd* töből képezve kapcsolatba hozható a 88. zsoltár 5. versében használt *yôr□ê bôr*, azaz „sírba leszállók” kifejezéssel, és annak ugariti párhuzamával (*yrdm*

¹⁷⁹ Vö. KRAUS, 366–369.

¹⁸⁰ Vö. KSELMAN- BARRÉ, 819.

¹⁸¹ Vö. DAHOOD, Mitchell: *The Anchor Bible. Psalms 1–50*, New York 1966, 300.

¹⁸² MARÓTH Miklós- HAHN István(ford.): *Baal és Anat. Ugariti eposzok*, Budapest 1986, 40.

¹⁸³ Saját fordítás: Amint alászállnak az ő nyelöcsővé, torkán, mint a borjú, végtagjaik megsemmisülnek az Alvilág által.

ar□). A torok kapcsán Dahood ismételtén Móttal hozza összefüggésbe a halál ábrázolását, hiszen a ras samrai szövegek is úgy beszélnek a kánaánita alvilágistenről, mint akinek a torkán át kell alászállni a holtaknak. A végtagok az egész testre utalnak a szemita antropológiai holisztikus nézeteit véve alapul, tehát az egész emberre kell gondolni, akinek alakja az alvilágban megsemmisül. Az eredeti szövegben a Dahood által elhasználandó, elfogyasztani értelemben fordított □allû□ ige szerepel, ami a Seollal, mint cselekvővel társítva egy olyan pásztor képét eredményezi, aki nem táplálja a nyáját, hanem éppen belőle táplálkozik.¹⁸⁴

Az idézett vélemények alapján tehát levonható a következtetés, miszerint valószínű, hogy a kezdeti időkben létezhetett egy alvilágisten, akinek sajátos kultusza volt a családi vallásosság keretein belül, ám a családi és az állami kultusz egymásra gyakorolt erőteljes hatásának eredményeként a monoteizmus terjedésével egyidejűleg megszűnt létezni, átvette helyét a transzcendens JHWH, és a félelmetes halál az élet természetes része lett.

Következtetések

Amint azt a bevezető részben megfogalmaztam, dolgozatom fő célja az volt, hogy felvázoljam, milyen kapcsolat létezhetett a halottkultusz és a zsidó alvilágkép fejlődése között, tekintettel a más kultúrák által gyakorolt hatásokra is.

Noha a Közel-Kelet emberét a halál kérdése foglalkoztatta, mégsem lett központi témája az Ószövetségnek. Elsősorban az egyén életének nagy kérdése, talán ezzel magyarázható az is, hogy a halottkultusz gyakorlása is az egyéni hitre alapuló családi vallásosságra jellemző, és nem a dinasztikus és politikai érdekek által is befolyásolt állami kultuszra, mely számára nem bír jelentőséggel, mit hisz az egyén, lévén, hogy normatív jellegű és a közösség egészére vonatkozik. Mégsem határolható el egymástól a vallásosságnak ez a két szintje, hiszen állandó jelleggel érintkeztek, befolyásolva egymást. Ennek az egymásra gyakorolt hatásnak az eredményeként ment végbe az a folyamat, melynek során a kultuszon kívül eső halál részben bekerült az állami kultuszba, úgy, hogy JHWH, az egyedüli legitim isten transzcendens voltából eredően erre is kiterjesztette hatalmát. Ezzel párhuzamosan fejlődtek az alvilággal kapcsolatos elképzelések is, a monoteizmus terjedésével egyidejűleg a Seol megszűnt az Istentől távoli félelmetes hely lenni, JHWH már hatalmat gyakorolt fölötte. A Seol fogalma mind a mai napig tudományos viták tárgyát képezi mind etimológiáját, mind mibenlétét tekintve, de fejlődése mégis nyomon követhető a Szentírás által megőrzött metaforákban.

¹⁸⁴ Vö. DAHOOD, 300–301.

A túlvilágkép alakulásának eredményeként eltűnt egy félelmetes alvilágisten, hogy a halál utáni élet hite ne félelem tárgya legyen, hanem a legitim kultusz szerves része. Ez eredményezte azt, hogy JHWH, mint egyedüli és kizárólagos istene a kultusznak, élet és halál ura lett. Úgy vélem, a halálhoz való viszonyulás milyenségét folyamatos változásával együtt kell vizsgálni ahhoz, hogy reális képet kaphassunk az Ószövetség emberének halállal kapcsolatos elképzeléseiről. A halál és alvilág istenének sajátos kultusza, a halottkultusz, és a halál demitizálása is mind azon folyamat egy- egy állomásaként kezelhető amelynek köszönhetően kialakult az az elképzelés, hogy a halál nem a JHWH-től való elszakadás állapota, hanem éppen egy vele való újfajta közösség lehetősége.

Felhasznált irodalom

Primér forrásanyag

BibleWorks for Windows 8.0, Software for Biblical Exegesis and Research.

Biblia Hebraica Stuttgartensia, Stuttgart 2007.

Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest 2002.

FRÖHLICH Ida (ford.): *A qumráni szövegek magyarul*, Szent István Társulat, Piliscsaba- Budapest 2000.

GRAVES, Robert- PATAI, Rafael: *Héber mítoszok*, Budapest 1969.

KÖSZEGHY Miklós: *Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából*, Budapest 2003.

MARÓTH Miklós- HAHN István(ford.): *Baal és Anat. Ugariti eposzok*, Budapest 1986.

PRITCHARD, J. B.(szerk.): *Ancient Near Eastern Texts (ANET)*, New Jersey 1975.

RÁKOS Sándor: *Gilgames. Agyagtáblák üzenete*, Budapest 1974.

Enciklodédiák, lexikonok

BARTHA Tibor: *Keresztény bibliai lexikon*, Budapest 1995.

BAUER, Johannes: *Bibel- theologisches Wörterbuch*, Zweiter Band, Graz- Wien- Köln 1967.

HAAG, Herbert: *Bibliai Lexikon*, Budapest 1989.

JORDAN, Michael: *Dictionary of Gods and Goddesses*, Second Edition, New York 2004.

KITTEL, Gerhard (szerk.): *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, 1. Kötet, Stuttgart 1966.

KOZMA Zsolt (szerk.): *Teológiai idegen szavak, kifejezések, szólások szótára*, Kolozsvár 2005.

LUMPE, Adolf: Philo Byblius, Herennius (*Herennios Philon von Byblos*), In: BAUTZ, Friedrich Wilhelm (Bearb.): *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Band 7, Herzberg 1994, 518–521.

MOLNÁR János: *Héber nyelvtan*, Kolozsvár 2008.

RICHARDS, O. L. : *Expository Dictionary of The Bible Words*, Michigan 1995.

VORGRIMMLER, Herbert: *Új teológiai szótár*, Budapest 2006.

Vallástörténeti és biblikus irodalom

ALBERTZ, Reiner: *Family Religion in Ancient Israel*, In: BODEL, John–OLYAN, Saul M. (Ed.): *Household and Family Religion in Antiquity*, Malden- Oxford- Victoria 2008, 89–113.

ALPERT NAKHAI, Beth: *Archeology and the Religions of Canaan and Israel*, Boston 2000.

BROWN, Raymond E.–MCKENZIE, John L.: *Az Ószövetségi gondolkodás elemei*, In BROWN, RAYMOND E., FITZMYER, JOSEPH A., MURPHY, ROLAND E.(szerk.) *Jeromos Biblia Kommentár III*, Budapest 2003, 407–453.

CHAE, Young S.: *Jesus as the Eschatological Davidic Shepherd*, WUNT 216, Illinois 2004.

DAY, John: *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, New York 2002.

DIÓSI Dávid: *Halottsirató az ószövetségi Szentírásban*, In: MARTON József– DIÓSI Dávid (szerk.): *Studia Theologica Transsylvaniensia* 13/1, Kolozsvár–Gyulafehérvár 2010, 59–75.

FISHBANE, Michael: *Biblical Myth and Rabbinic Mythmaking*, New York 2003.

GÁBOR György: *Legtávolabb az Örökkévalótól, Az ókori zsidóság halál- és túlvilágképe és a héber Biblia*, II, <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/gaborgyorgy.htm>, (letöltve: 2010. 02. 09.)

GOLDZIER Ignác: *Mítosz a hébereknél és történeti fejlődése*, Győr 2003.

HEALEY, J. F. : Mot , In: TOORN, Karol van der–BECKING, Bob–HORST, Pieter W. van der (Ed.): *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Michigan- Cambridge 1999, 598–602.

HEIDEL, Alexander: *The Gilgames epic and the Old Testament parallels*, Chicago 1949.

HIRSCH, Emil G. : *Sheol*, In *Jewish Encyclopedia*

<http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=614&letter=S> (letöltve: 2010. 02. 26.)

HORST, Pieter van der: *Ancient Jewish Epitaphs. An Introductory survey of a millenium of Jewish funerary epigraphy (300 BCE - 700 CE)*, Kampen 1996.

KARASSZON István: *Az óizraeli vallás*, Köszeg 1994.

LEEuw, Gerhard van der: *A vallás fenomenológiája*, Budapest, 2001.

LEWIS, Theodor J.: *Dead*, In: TOORN, Karol van der–BECKING, Bob–HORST, Pieter W. van der (Ed.): *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Michigan- Cambridge²1999, 223–231.

MARÓTH Miklós: Utószó, In: MARÓTH Miklós- HAHN István (ford.): *Baal és Anat. Ugariti eposzok*, Budapest 1986.

MOOR, Johannes C. de: *The Rise of Yahwism. The Roots of Israelite Monotheism*, Leuven 1990.

OLYAN, Saul M.: *Family Religion in Israel and the Wider Levant of the First Millennium BCE*, In: BODEL, John–OLYAN, Saul M. (Ed.): *Household and Family Religion in Antiquity*, Malden- Oxford- Victoria, 2008, 113–127.

PALLIS, Christopher A: *Death*, In: *Britannica Online Encyclopedia*,
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/154412/death/> (letöltés: 2011. március 7.)

PREUß, Horst Dietrich: *Theologie des Alten Testaments I, JHWHs erwählendes und verpflichtendes Handeln*, Stuttgart- Berlin- Köln 1991.

RAD, Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája I*, Budapest 2000.

ROUTLEDGE, Robin L.: *Death and Afterlife in The Old Testament*, Journal of European Baptist Study, ebsco adatbázis (letöltve: 2010. 03. 11.)

RÓZSA Huba: *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom és hagyománytörténetébe*, 2. kötet, Budapest 1996.

RÓZSA Huba: *JHWH az egyetlen Isten. A monoteizmus Izrael vallástörténetében*, In: RÓZSA Huba: *Isten a kezdet és a vég*, Budapest 2010, 209–279.

RÓZSA Huba: *A halál és az ember halál utáni sorsa az Ószövetség proto- és deuterokanonikus könyveiben*, In: RÓZSA Huba: *Isten a kezdet és a vég*, Budapest 2010, 443–470.

SCHMATOVICH János: *Bevezetés az Ószövetségbe- Az ígéretek emlékezete*, Szeged 2001.

SZIGETI Jenő: *Az Ószövetség felfogása a halál utáni életről*, In PÓCS Éva (szerk.): *Tanulmányok a transzcendensről II.- Lélek, halál, túlvilág. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, Budapest 2001, 68–81.

TÓTH Kálmán: *A régészet és a Biblia*, Budapest 1997.

TROMP, Nicholas J.: *Primitive Conceptions of Death and the Netherworld in the Old Testament*, Rome 1969.

VALDÉS, Ariel: *Ce spune Biblia despre Iad*, Iași 2006.

WOLFF, Hans Walter: *Az Ószövetség antropológiája*, Budapest 2001.

ZSENGELLÉR József: *Demitizálás. Az Ószövetség válasza a halál kihívására*, In: *Studia Biblica Athanasiana 10., A halál a Bibliában*, Budapest 2008.

Egzegézis

ABLONCZY Dániel, *Zsoltárok könyve, Első könyv, 1-41 zsoltárok magyarázata*, Budapest 1998.

DAHOOD, Mitchell: *The Anchor Bible. Psalms 1–50*, New York 1966.

DEISSLER, Alfons: *Die Psalmen, 3. Auflage*, Düsseldorf 1982.

FARKASFALVY Dénes: *Zsoltároskönyv, 2. Bővített és átdolgozott kiadás*, Eisenstadt 1976.

HOSSFELD, Frank- Lothar-ZENGER, Erich: *Die Psalmen. Psalm 1–50, Die neue Echter Bibel. Kommentar zum Alten Testament mit der Einheitsübersetzung*, Stuttgart 1980.

KRAUS, Hans-Joachim: *Psalmen, 1. Kötet*, Wageningen 1961.

KSELMAN, John S, S.S.–BARRÉ, Michael L., S.S.: *Zsoltárok könyve*, In: BROWN, Raymond E., FITZMYER, Joseph A., MURPHY, Roland E. (szerk.) *Jeromos Biblia Kommentár III*, Budapest 2003, 803–847.

PERINTFALVI Rita: *Az emberi mulandóság feletti rezignáltság és ennek hitbeli feloldása A Zsolt 103,4-5 és 14-16 antropológiai motívumainak intertextuális vizsgálata*, XXII. Biblikus Konferencia, Szeged, 2010. Szeptember 9–11(www.congresstravel.hu)

RAVASZ László: *Ószövetségi magyarázatok. Zsoltárok könyve. Ézsaiás (1- 12. rész). Zakariás könyve*, Budapest 1993.

ZENGER, Erich, *Psalmen. Auslegungen, 2. Ich will die Mogenröte wecken*, Freiburg- Basel- Wien 2006.

1. Számú melléklet: A Hirbet- el Qomban talált sírfelirat

forrás:

<http://www.lebtahor.com/Archaeology/inscriptions/khirbet%20el%20qom%20tomb%20inscription.htm>

2. Számú melléklet: A Hirbet- el Qomban talált sírfelirat szövege

Héber szöveg

1. אריהו : השר : כחבה
2. כרך : אריהו : ליהוה
3. וצריה : לאשרחה : הושע ךה
4. לאניהו
5. לאשרחה
6. וה

Magyar fordítás

1. Urijahu, a falusi előljáró írta/ íratta
2. Áldott Urijahu JHWH előtt,
3. Mert megmentette őt ellenségeitől az ő Aserája által.
4. Oniyahué
5. és az ő Aserája által
6. wh

3. Számú melléklet: Démonűző (4Q560), col. III.

- 1/ nagy [...] megeskető
- 2/ és a nagy közületek [...] erős [angyal] és [...]
- 3/ az egész föld [...] az ég és [...]
- 4/ verjen meg az Úr n[agy csa]pással, míg el nem pusztulsz [...]
- 5/ és haragjának izzásában [küldjön] rád erős angyalt
- 6/ [...]ja, amely [...] irgalom rajtad, amely [...]
- 7/ [...] mindezek, amelyek [...] a nagy mélységhez
- 8/ a legmélyebb [Seolba], és a [...]ból feküdt a sötét
- 9/ [...] nagyon [...] az országban
- 10/ [...] mindörökre [...] az apák megátkozásakor
- 11/ [...] harag izzása [...] sötétség [...]ban
- 12/ [...] szegénység [...] ajándékok
- 13/ [...]

4. Számú melléklet: Zsidó temetkezési hely: Makpéla barlangja (A pátriárkák sírja)

forrás:

<http://www.flickr.com/photos/dangiveon/697716201/>